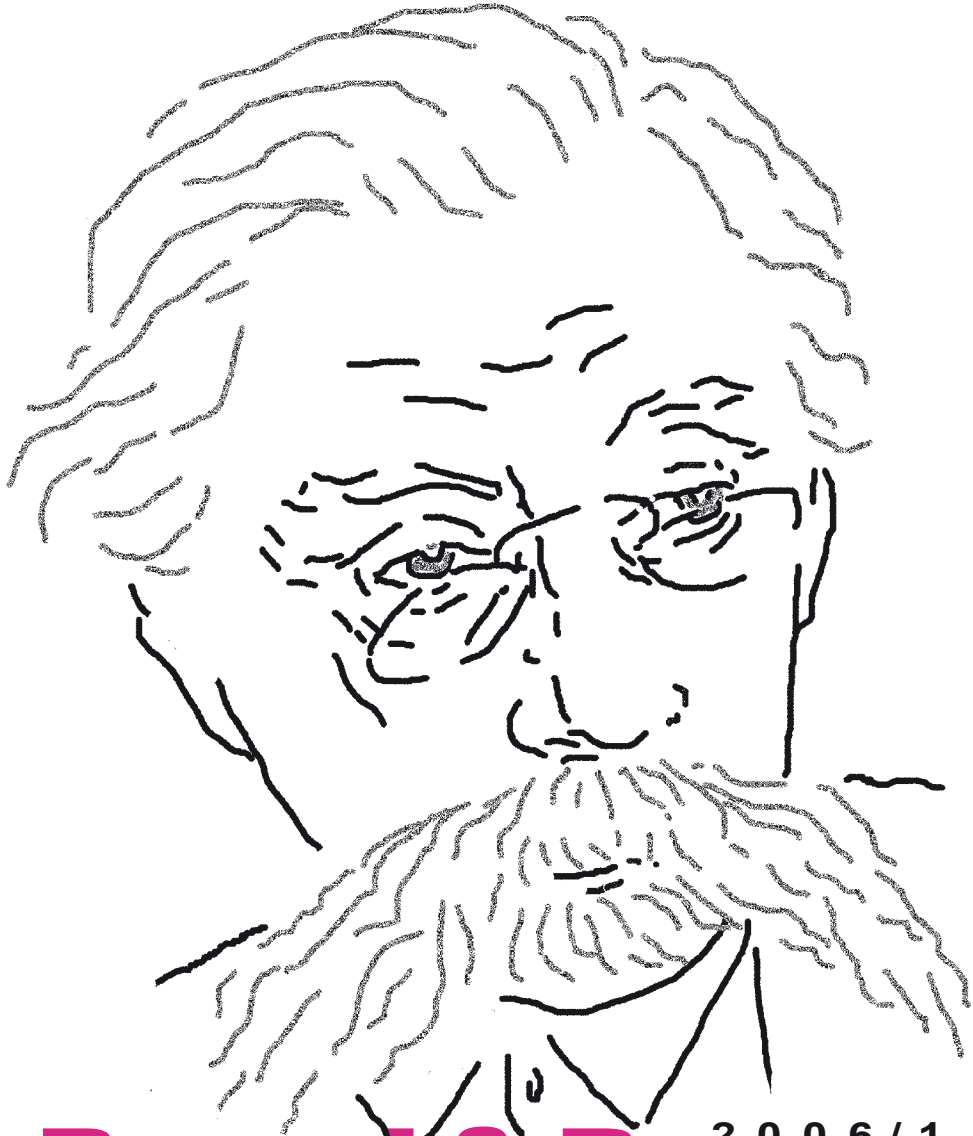

2006 / 1

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

BROOD & ROZEN 2006/1, jaargang 11

BELGIE-BELGIQUE
P.B.
9000 GENT 1
3/5327

Brood & Rozen

2 0 0 6 / 1

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis

Bagattenstraat 174, 9000 Gent

Tel.: (09) 224 00 79

Fax: (09) 233 67 11

E-mail: broodenrozen@amsab.be

Directeur: Wouter Steenhaut

Hoofredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Ludwine Soubry, Paule Verbruggen

Kernredactie: Rita Calcoen, Piet Creve, Denise De Weerd, Hendrik Ollivier, Ludwine Soubry, Omar Van Hoeylandt, Paule Verbruggen

Redactieraad: Wouter Dambre (journalist), Eric Defoort (KUB), Hendrik Defoort (erfgoedcoördinator Cultuurstad Gent), Gita Deneckere (UGent), Maria De Waele (stafmedewerker Bijloke Museum/STAM), Marc Hooghe (K.U.Leuven), Marc Jacobs (VCV), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (K.U.Leuven), Koen Raes (UGent), Bob Reinalda (Radboud Universiteit Nijmegen), Marc Reynebeau (journalist), Peter Scholliers (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Sylvia Van Peteghem (UGent), Guy Vanthemsche (VUB)

Vormgeving: Patricia Rau

Illustraties: Geert Bonne, Rita Calcoen, Lieve Cosyns, Guy Reynebeau, Ludwine Soubry

Secretariaatswerk: Viviane Taeckens

Verzending en abonnementen: Viviane Taeckens, Gwendolina Van Hoecke

Druk: Druk in de Weer, Forelstraat 35, 9000 Gent. Brood & Rozen is gedrukt op recyclagepapier

Abonnementen en losse nummers

Individueel: 19 euro

Bibliotheken en archieven: 19 euro

Organisaties: 38 euro

Buitenland: 38 euro

Los nummer: 6 euro

Themanummer: 9 euro

Als abonnee bent u tegelijk lid van Amsab-ISG.

De leden ontvangen Brood & Rozen en krijgen korting op de Amsab-publicaties.

Rekeningnummer: 877-1009202-27

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

Alle illustraties behoren tot de Amsab-collectie, tenzij anders vermeld

ISSN: 1370-7477

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw (Bagattenstraat 174, 9000 Gent) verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw Brood & Rozen-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet verwerking persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Wouter Steenhaut, directeur van Amsab-ISG.

Omslagillustratie: Emile Verhaeren (tekening naar foto, Patricia Rau)

Edito

Tussen herinnering en geschiedschrijving.

Paule Verbruggen p. 5

Bijdragen

Aimée Jacobs en Louise De Mey, 'de twee dames van

Vooruit'. *Madelif Van Den Steen* p. 7

Omtrent Emile Verhaeren p. 21

De grootste Belg aller tijden. Emile Verhaeren.

Luc Devoldere p. 22

Verhaeren et l'idéologie nationale belge. *Jacques Marx*... p. 26

Opgemerkt

De vrouwenstaking van Herstal (1966): in België startschot van het moderne feminisme, in Europa grondslag van het EU-gelijkheidsrecht.

Marijke Van Hemeldonck p. 45

The Nazi Looting of Books in Belgium and their Partial Restitution. International Conference 'Future of the Lost Cultural Heritage', Český Krumlov, 22-24 november 2005. *Michel Vermote* p. 53

Georges Nevejans: a person's century (1899-2005).

Piet Creve p. 62

Bronnen

Cherchez la dame: een babbel op niveau over vrouwenstrijd, syndicalisme en pacifisme.

Sofie Vrielynck p. 64

L'arme de vos informations. Debat met de alternatieve informatieverstrekkers. *Rik De Coninck* p. 68

Het archief van Wim Geldolf. *Martine Vermandere* p. 72

Het archief van de Fietzersbond Gent - Perpetuum Mobile.

Piet Creve p. 77

Kronieken

Masereel in de kazerne. Impressies van een tentoonstelling. *Lies van Gasse* p. 78

Internationaal colloquium Arbeid en Cultuur, Gent, 2 december 2005. *Bart De Nil* p. 80

Publicatie

Een nieuwe tak aan de 'mondelinge geschiedenisboom'.

Dvd Van Horen Zeggen. Mondelinge geschiedenis in de praktijk. *Bart De Nil* p. 84

Recensies

Raf De Bont, Geraldine Reymanants, Hans Vandevoorde

(red.), Niet onder één vlag. 'Van Nu en Straks' en de paradoxen van het fin de siècle. *Hans Mortelmans* p. 87

David Gullentops en Hans Vandevoorde (red.),

Anarchisten rond Emile Verhaeren. *Willie Verhoyen*..... p. 91

TUSSEN HERINNERING EN GESCHIEDSCHRIJVING ...

40 jaar FN Herstal, 50 jaar Marcinelle, 35 jaar Bond Beter Leefmilieu en Oxfam-Wereldwinkels, 150 jaar Anseele ... In 2006 zijn er weerom tal van herdenkingsmomenten. Ook in *Brood & Rozen* zullen deze in herinnering gebracht worden. Dat herinneren is altijd een beetje een evenwichtsoefening. Op zich is er niets verkeerd aan om grote momenten of invloedrijke figuren uit de geschiedenis van een sociale beweging te herdenken.

Zo is de staking van de vrouwen van de Fabrique Nationale d'armes de guerre (FN) te Herstal, die op 16 februari 1966 spontaan uitbrak tegen de ongelijke verloning tussen mannen en vrouwen, dit jaar het vertrekpunt voor de 'Equal Pay Day' die op 31 maart voor de tweede keer georganiseerd wordt door ZIJ-KANT en ABVV-vrouwen. Naar Amerikaans idee is Equal Pay Day een dag waarop de loonkloof tussen vrouwen en mannen aangeklaagd wordt. Ondanks de loonevolutie en de gemiddelde loonstijgingen van de afgelopen jaren, is de gemiddelde loonkloof in ons land sinds 1995 immers ongewijzigd gebleven. Het loonverschil tussen vrouwen en mannen bedraagt gemiddeld 24 procent in bruto jaarloon. Een gedeelte van de loonkloof is te verklaren. Vrouwen worden minder betaald omdat proportioneel meer mannen in beter betaalde sectoren werken en beter betaalde beroepen innemen. Vrouwen krijgen vaak te maken met het zogenaamde glazen plafond: ze stromen niet door naar hogere functies en blijven geconcentreerd in lage, uitvoerende functies. Meer dan de helft van het loonverschil tussen mannen en vrouwen kan echter niet verklaard worden. Hier spelen vermoedelijk discriminaties mee in de

manier waarop functies worden gewaardeerd en de manier waarop deze waardering vertaald wordt in een salaris dat systematisch nadelig uitvalt voor vrouwen.⁽¹⁾

Het is dus zeker te verantwoorden dat *Brood & Rozen* aandacht besteedt aan een staking die het hele debat over loonongelijkheid tussen man en vrouw heeft op gang gebracht. Maar het moet meer zijn dan herdenken. En hier haal ik de Open Brief over de 'herdenkingsplicht' aan, ondertekend door 150 historici, en gepubliceerd in *De Morgen* en in *De Standaard* (25/01/2006): "*Herinnering is geen toegangspoort tot kennis, ze mobiliseert het verleden voor een actueel politiek debat of maatschappelijk project. De geschiedschrijving eist dan weer het statuut van wetenschap op. Ze staat niet ten dienste van de politiek, ze heeft niets te zien met emotie. Ze aanvaardt geen dogma's en kan ingaan tegen gemeenplaatsen.*"

Om te illustreren hoe subtiel de ongelijke verloning in de praktijk werd toegepast brengen we een bijdrage van historica Madelief Van Den Steen. Zij belicht de concrete situatie van twee vrouwelijke journalisten die als redacteur werkten voor het dagblad *Vooruit*, maar nooit als dusdanig werden erkend, noch betaald. Voor een duiding van de staking zelf laten we Marijke Van Hemeldonck, feministe van het eerste uur en lid van het stakingscomité van FN Herstal, aan het woord.

Balancerend tussen herinnering en geschiedschrijving ...

Paule Verbruggen

Steunbetoging voor de staking van FN Herstal, Luik, april 1966

(1) www.abvv.be Persberichten

Louise De Mey op de redactie van Vooruit

Aimée Jacobs en Louise De Mey, 'de twee dames van Vooruit'

*Madelief Van Den Steen, bibliothecaris Hogeschool
West-Vlaanderen, departement Lerarenopleiding*

Vrouwenstemmen op de redactie van Vooruit werden lange tijd niet gehoord. Tijdens mijn thesisonderzoek naar de representatie van vrouwelijke journalisten bij Vooruit viel het me op dat de periode van het interbellum tot 1970 onderbelicht gebleven is, omdat volgens velen toen alles bij het oude bleef⁽¹⁾ Niets is minder waar. Het was een uitzonderlijk levendige periode waarin vrouwen weliswaar naar de achtergrond waren verbannen, maar toch een essentiële rol speelden. In de archieven van het dagblad Vooruit vond ik acht vrouwen die toen deel uitmaakten van de redactie. Op basis van dat archief en een aantal getuigenissen heb ik hun verhaal gereconstrueerd.⁽²⁾ Om vrouwen te 'horen' in de bronnen was het vaak van belang 'voorbij wat geschreven en gezegd werd' te lezen en te luisteren. Het ging er niet zozeer om 'de eerste vrouwen' of pioniers voor het voetlicht te brengen, maar onzichtbare vrouwen een stem te geven: "giving women voice so that we may hear their reality".⁽³⁾ In dit artikel komen twee vrouwen aan bod, twee vaste waarden op de redactie van Vooruit van de jaren 1930 tot de jaren 1970: Aimée Jacobs en Louise De Mey. Afkomstig uit een totaal verschillend milieu werden ze als twintigers collega's en werkten meer dan dertig jaar samen als 'de twee dames van Vooruit'.

Aimée Jacobs: dame één

Op 29 juni 1906 werd in Gent in het rode gezin van Georgine Blanchaert en Oscar Jacobs een dochter, Aimée, geboren.⁽⁴⁾ Zij was het derde kind, na Estella en Georges en vóór Hilda. Vader Oscar was klerk bij de coöperatie Vooruit. Hij was warm, gevoelig,

humoristisch en toegewijd.⁽⁵⁾ Georgine was een goede moeder. Haar kinderen zouden een voorbeeld zijn voor de andere arbeidersgezinnen, ze kregen alle kansen om zich te ontplooien. Georgine was een van de vrouwen die op de barricaden stonden voor betere leefomstandigheden voor de arbeidersgezinnen. Haar werk voor de socialistische partij tijdens de Eerste Wereldoorlog – ze opende een volkswasserij, was propagandiste en voorzitter van de lokale vrouwenafdeling – werd na de Wapenstilstand bekroond met een politieke carrière als provincieraadslid en vanaf 1926 als gemeenteraadslid in Gent. Het huis in de Visscherstraat, waar ze met haar gezin woonde, werd de wijkclub Heirnis. Iedereen kon er terecht voor activiteiten, vergaderingen van de vrouwenafdeling of voor strategieplanningen met voorzitter Alice Heyman, met het oog op de propaganda van de socialistische vrouwengroepering.

Aimée studeerde af aan de Handelsschool en leerde daarnaast de typische vrouwen-taken, ze was immers voorbestemd om bediende, huishoudster en moeder te worden. Tussen 1925 en 1930 besliste ze om verder te studeren aan de Arbeidershogeschool, een instelling van de Centrale voor Arbeidersopvoeding die bekend stond voor de vorming van arbeidersleiders, ‘vertrouwensmannen’, kaderleden voor mutualiteiten en syndicaten, partijsecretarissen en redacteurs voor de socialistische pers.

Louise De Mey: dame twee

Twee jaar na Aimée Jacobs werd op 18 februari 1908 in Gent Louise De Mey geboren.⁽⁶⁾ Het gezin dat Louise verwelkomde bestond al uit twee dochters en een zoon, later werd nog een zoon geboren. Armoede en werkloosheid dwongen het gezin in de beluiken van Gent te leven. Vader Clément werkte als dagloner aan de dokken. De omstandigheden waarin moeder Virginie De Sutter haar vijf kinderen opvoedde waren ronduit uitzichtloos. Ook zij stond voor een korte periode als dokwerkster ingeschreven. Dagloners hadden geen loonzekerheid, zodat ook de kinderen moesten meewerken om alle monden te voeden. Alleen Louise mocht doorleren.⁽⁷⁾ Het harde leven leerde haar vooral opkomen voor zichzelf, soms ten koste van anderen. Zij wou in geen geval worden zoals haar moeder; geen enkele man zou haar dit aandoen.⁽⁸⁾ Louise werd opgevoed tot een harde werkster en was een volgzzaam meisje op school. Van het milieu waarin ze opgroeide, kreeg ze de socialistische waarden en normen mee.

Omstreeks 1920 stapte ze over van de kosteloze Nederlandstalige stedelijke lagere school naar een van de ‘Franse scholen’ in Gent waar ze de vierde graad handel volgde.⁽⁹⁾ Vanaf oktober 1921 konden gemeenten via het Fonds der Meest Begaafden beurzen toekennen aan intelligente leerlingen.⁽¹⁰⁾ Als primus uit een onbemiddeld gezin kwam Louise hiervoor in aanmerking. Ze startte, gesteund door dit fonds, in 1923 de ‘cours de commerce’ aan de Stedelijke Handelsschool in de Twee Bruggenstraat.

Op de redactie voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog

Het duurde niet lang voor Aimée Jacobs zat waar ze wilde zitten. Met haar socialistische overtuiging, achtergrondkennis en roots, gecombineerd met een ontwikkelde geest, meende ze een geschikte kandidaat te zijn voor de socialistische partij en de vrouwenbeweging. Ze kon via verschillende paden de redactie van *Vóoruit* binnenwandelen. Op de Arbeidershogeschool had ze kennis gemaakt met Gust Balthazar en Daan Boens, respectievelijk hoofdredacteur en redacteur van *Vóoruit*. En er was Alice Heyman, redactrice van de vrouwenpagina van *Vóoruit* en *De Stem der Vrouw*, die met Ferdinand De Smet, ook redacteur bij *Vóoruit*, en Georgine, Aimées moeder, een onafscheidelijk trio vormde.⁽¹¹⁾ Aimée begon samen met Georges Hamers in juni 1930 of 1931 als proeflezer op de redactie. Hamers werd na enkele jaren volwaardig redacteur. Aimée leerde haar eerste liefde kennen, Erwin Müller, een jonge Duitse communist die nazi-Duitsland ontvlucht was en onderdak vond bij de familie Jacobs.⁽¹²⁾ In 1940 verliet hij halsoverkop het huis in de Visscherstraat en kwam er nooit meer terug.

Wegens de naderende oorlog vluchtte de redactie van *Vóoruit* in 1940 naar Frankrijk. Aimée bleef in Gent meewerken aan de ‘gestolen’ *Vóoruit* tot 30 juni 1941, toen de krant een nationaalsocialistisch blad werd. Ze werkte daarna in Brussel voor een organisatie die zich bezighield met voedselbedeling en met hulp aan joodse vluchtelingen.

Ook Louise De Mey was intussen volwassen geworden en vastbesloten aan het armoedige milieu waarin ze was opgegroeid te ontsnappen. Ondanks het feit dat de samenleving was doordrongen van het traditionele rolpatroon van de man als kostwinner en de vrouw als huisvrouw, kwam in die tijd toch ruimte om als vrouw een eigen persoonlijkheid te ontwikkelen.⁽¹³⁾ In het model van ‘de nieuwe vrouw’ zag Louise een middel om zich los te vechten van de generatie van haar ouders. “*Ze kwam op voor haar eigen rechten.*”⁽¹⁴⁾ Vóór 1936 werkte ze voor de Textielarbeiderscentrale van België als secretaresse van August De Block, nationaal secretaris van de Algemene Raad. Net 26 jaar geworden zat ze in de kern van de partij, waar alle beslissingen werden genomen. Ondergedompeld in een mannenwereld werd Louise het toonbeeld van een jonge, gerespecteerde bediende: stipt, netjes en charmant. Door ziekte van haar moeder en haar ontslag wegens reorganisaties moest Louise haar plannen om zelfstandig te gaan wonen opbergen: ze moest voor haar vader en het huishouden zorgen.⁽¹⁵⁾ Lang bleef ze niet bij de pakken zitten. Toen Gust Balthazar, beheerder van *Vóoruit*, in januari 1936 een vacature voor een vrouwelijke bediende in zijn dagblad plaatste, reageerde Louise onmiddellijk.⁽¹⁶⁾ Op 1 maart 1936 kon ze beginnen op de redactie. “*In het begin moest ik zijn briefwisseling behandelen, een agenda van zijn afspraken bijhouden ook. Je kan je dat nu niet meer voorstellen, maar de redacteur die de Kamer in Brussel deed, belde zijn verslag door en dat moest ik opnemen. Of correspondenten met verslagen van ongevallen, die dingen. Geen echt journalistenwerk in het begin, nee.*”⁽¹⁷⁾

Op de redactie leerde Louise Georges Hamers kennen, wiens reportages over vreemde

Aimée Jacobs (foto E. Müller)

landen erg gewaardeerd werden. Haar vrijheid en economische onafhankelijkheid waren Louise zeer dierbaar, maar door Hamers kon ze echt breken met haar verleden, met haar afkomst. Louise De Mey werd de stralende Louise Hamers op 29 juni 1939.⁽¹⁸⁾ Haar ongelukkige jeugd deed haar kiezen voor een carrière, zekerheid en zelfstandigheid als vrouw in een mannenwereld, als gelijke partner van haar echtgenoot. Ze vond het niet gemakkelijk een geëmancipeerde vrouw te zijn: “*Het bracht je vaak alleen maar een slechte reputatie op.*”⁽¹⁹⁾ Samen met de redactie vluchtte Louise in 1940 naar Frankrijk. Daar stond ze in voor de huisvesting van gevluchte Belgen. Ze wilde zo snel mogelijk naar Engeland. Hamers’ journalistieke hart weigerde echter nog verder te vluchten. Als door het noodlot ingehaald, verslagen nog voor ze konden vechten, keerden ze op 6 augustus 1940 dan maar terug naar Gent, zij het niet naar de krant. Tijdens de Duitse bezetting werkten Louise en Georges als bedienden.⁽²⁰⁾ In hun vrije tijd werkten ze elk afzonderlijk voor het verzet. Louise zat in het Onafhankelijkheidsfront. In het vooruitzicht van de bevrijding bereidden Georges, Louise en hun kameraden het heropstarten van het dagblad *Vóoruit* voor.⁽²¹⁾

Na de Tweede Wereldoorlog

Aimée

Tijdens de raad van beheer van 13 september 1944 stelde Ferdinand De Smedt, als administratief beheerder van *Vóoruit*, een voorlopige redactie samen met Georges Hamers, Richard Minne, Rudolf Vercammen, Paul Rogghé (voorlopig), Soudan (halftijds sport-redacteur), Arthur De Sweemer (bleef ook hulp verlenen aan de propagandadienst) en Aimée Jacobs (proeflezers). Op 9 oktober 1944 besliste de raad Louise De Mey in dienst te nemen als redactiesecretaresse.⁽²²⁾ Beide vrouwen waren terug op de redactie en werden meer betrokken bij journalistieke taken. Tussen 1944 en 1947, tijdens het beheer van De Smedt, kreeg Aimée steeds meer verantwoordelijkheid, vooral op journalistiek vlak. Ze schreef vanaf 1946 stukjes voor de vrouwenpagina en de *Almanak*. Af en toe mocht ze ook voor De Smedt inspringen om kunstevenementen te verslaan. In die periode van heropbouw van *Vóoruit* groeide een sterke vriendschap tussen hem en Aimée. Maar de hachelijke financiële situatie van *Vóoruit* en de onmogelijkheid van De Smedt om het roer om te gooien, keerden zich tegen hen beiden. Na de komst van August De Block in 1947 als bestuurder van *Vóoruit*, bleef Aimée overwegend voor De Smedt werken. De Block beschouwde hem als een luxepaard en haar als iemand die niet echt iets van journalistiek af wist. Kortom, op de redactie werd Aimée niet langer ernstig genomen, iets waarbij ze zich nooit neergelegd heeft, want ze was fier op wat ze deed. Haar rubriek *Vóor vrouw en kind* die ze steeds boeiend probeerde te maken diende feitelijk maar één doel: vrouwen aan de krant binden. Aimée vond het niet gemakkelijk deze pagina vol te krijgen; door de weinig creatieve invulling ervan kreeg ze jarenlang kritiek. In november 1958 verscheen

de laatste volledige vrouwenpagina. In de jaren 1950 kreeg Aimée assistentie van Louise De Mey. Ook aan Yvonne Lex werd gevraagd een eigen rubriekje te onderhouden. Daarna kwam Janine De Rop, werkzaam op de verzendingsdienst van *Vóoruit* en schrijfster bij *De Stem der Vrouw*, meewerken aan de vernieuwing. De Rop kon de horoscooprubriek *De sterren zeggen* verzorgen, naast een eigen wekelijkse rubriek *Open doek voor Eva*, waarin ze haar schrijftalent kon botvieren.

Naarmate de situatie in *Vóoruit* tijdens de jaren 1950 voor Aimée minder aangenaam werd, kreeg ze meer buitenopdrachten. Daar was ze niet rouwig om. Zo kon ze geregeld naar de schouwburg of de opera, activiteiten waarin ze zich beter thuis voelde. Men zag haar ook regelmatig op de gemeenteraad als verslaggeefster. Deze verantwoordelijkheid deelde ze met De Smedt die het stadsnieuws verzorgde. Weer liet De Block zich misprijzend uit over haar capaciteiten: *“Maakt goede verslagen van gemeenteraadszittingen en dies meer, zaken waar geen of althans weinig persoonlijk initiatief bij te pas komt.”* ⁽²³⁾ In 1951 kregen Aimée en haar collega Louise ook de verantwoordelijkheid voor het samenstellen van de provinciepagina's. Al bij al was dit een zeer ondankbaar en tijdrovend werk waarvoor ze beiden niet veel belangstelling hadden. En bovendien, het boterde niet tussen Aimée en Louise. Aimées isolement wegens haar vriendschap met De Smedt, haar strijd om erkenning, het aanhoudend bekritiseerd en genegeerd worden door Louise en andere redacteurs: het waren allemaal elementen waardoor ze zich steeds meer terugtrok. Van de extraverte, levendige vrouw die ze was bleef op de duur niet veel meer over.

Louise

Het tekort aan personeel op de redactie deed hoofdredacteur Gaston Crommen in 1944 aan Louise Hamers-De Mey denken. Hij vroeg haar meer specifiek *“onder de leiding van mijn man op de redactie te komen, ja. En ik heb dat natuurlijk aanvaard. Georges zou me wel op de hoogte brengen. En dat heeft hij gedaan.”* ⁽²⁴⁾ Tot 1947 was het niet echt duidelijk wat men van Louise verwachtte. Ze vulde de gaatjes op, verzorgde vertalingen en viel vooral in bij de samenstelling van de rubriek *Het Gemengde Nieuws*. ⁽²⁵⁾ Dit redactionele bureauwerk hield in dat ze vooral binnenlopende berichten van correspondenten en de telex leesbaar en persklaar maakte. Na het aantreden van De Block in 1947 kreeg Louise schijnbaar meer kansen om zich als journaliste te ontwikkelen. Het bureauwerk werd aangevuld met verslaggeving. Op de 'redactie binnenland' onder leiding van Raymond De Gos kreeg ze buitendiensten. Met Aimée werkte ze aan de stadsredactie en versloeg ze allerlei gebeurtenissen in het Gentse. Op de redactielijst van 1955 stond achter de naam Louise De Mey: *“redactrice, rubrieken provincienieuws: Oost-Vlaanderen, Antwerpen, Brabant, Limburg, rechtszaken, gemengd nieuws, filets, ongelukken, misdaden.”* ⁽²⁶⁾ Haar redactiewerk werd in de loop van de tweede helft van de jaren 1950 aangevuld met verslaggeving over mode en films. Deze opdrachten vervulde ze tot aan haar pensioen in 1974. Met andere woorden: ze hielp Aimée bij het opfrissen van de vrouwenpagina, hierdoor werd ze lid van het Belgisch Journalistenverbond voor Mode- en Huishoudkronieken. De modeartikels en

vrouwenrubriek werden door haar mannelijke collega's gezien als publiciteitsstukjes, de naam journalistiek niet waardig. Tezelfdertijd begon ze Roger Du Bosch te helpen met het verslaan van de nieuwe films voor zijn filmpagina *Filmleven*. Voor Louise betekende dit twee dagen per week naar Brussel voor previews of visies. Als filmrecensente was ze een graag geziene verschijning op de vergaderingen en feestjes van de vereniging voor filmjournalisten. In deze periode voelde ze zich de koningin te rijk. Ze leefde voor haar werk, voor *Vóoruit*. ⁽²⁷⁾

Een conflict op de achtergrond

De wanorde op de redactie die volgde op de bevrijding vroeg om een crisismanager. Op 20 september 1947 kreeg De Block er de leiding. Hij probeerde de redactie naar zijn hand te zetten en bestreed de chaos met tucht en rationaliteit. Hij wist en zag alles wat daar gebeurde, een inmenging die leidde tot een verregaande controle van zijn redacteurs. Omdat hij voelde dat ze niet direct gewonnen waren voor zijn rationeel beleid, pakte De Block de zaken persoonlijk en het kwam tot een eindeloos conflict met de vrouwelijke redactieleden Louise De Mey en Aimée Jacobs. In een tijdgeest waarin het recht op arbeid voor vrouwen openlijk in twijfel werd getrokken, vielen de twee vrouwen op een mannenredactie natuurlijk op. In de jarenlange discussie over hun statuut had men het in de raad van beheer stevast over 'de twee dames', alsof ze buitenstaanders waren. Het enige wat de twee vrouwen vroegen was gelijk loon voor gelijk werk, een evenwaardig statuut als redactrice. Om hun eis kracht bij te zetten vroegen ze het lidmaatschap van de Algemene Belgische Persbond aan. Bij bestuurder De Block en de raad van beheer kwamen ze jaar na jaar terug op hun vraag om in het werkkader van de redacteurs opgenomen te worden. In 1948 al besloot De Block voor dit 'probleem' een oplossing te zoeken en hij kwam al gauw tot een conclusie die niet veel meer zou veranderen. Als hij Jacobs en De Mey aanvaardde als redactrices, zo was zijn redenering, deed hij de redacteurs valse concurrentie aan. De twee dames zouden het 'schone' werk krijgen, terwijl de mannen alle onaangename diensten zouden moeten vervullen, zoals avond- en zondagsdiensten. Dat de avondredactie bestond uit drie vaste redacteurs, kwam niet ter sprake. Daarnaast vond hij de twee dames onbekwaam: *“Het is toch niet omdat men een goed verslag kan schrijven dat men mag pretenderen journalist te zijn.”* ⁽²⁸⁾ Aimée en Louise meenden evenwel dat het schrijven van verslagen een van hun belangrijkste journalistieke opdrachten was, terwijl De Block hun werk als 'zeer nederig' omschreef ⁽²⁹⁾ en de nadruk legde op de ondergeschiktheid van beiden, op hun hulpfunctie en op de minderwaardigheid van hun werk. Voor de twee 'vrouwelijke' leden, met de klemtoon op vrouwelijk, stelde hij uiteindelijk het halfslachtig statuut van redactiebediende - ergens tussen redacteur en bediende - voor. Hij gunde hen het opklimmen, maar creëerde een duidelijke scheiding tussen zijn vrouwelijke en mannelijke redactiemedewerkers.

Louise De Mey op reportage

In het verslag van de raad van beheer van 23 december 1949 was volgens De Block: *“Het aandeel van A. Jacobs in de samenstelling van de vrouwenpagina, waarop belanghebbende onder meer haar vraag steunt [...] miniem, terwijl een door L. De Mey verzorgde wekelijkse rubriek niet voldoende kan geacht worden om haar tot redactrice te promoveren.”* Vooraan in hetzelfde verslag staat duidelijk: *“Thans zijn beiden geclasseerd in de categorie van redactiebedienden. De Bestuurder oordeelt dat deze categorie beantwoordt aan het door de bedienden in kwestie op de redactie gepresteerde werk.”* Zijn hoofdredacteur, Gaston Crommen, en zijn rechterhand, Georges Hamers (Louises echtgenoot), allebei lid van de raad van beheer, spraken De Block tegen omdat het ‘belanghebbende gepresteerde werk’ van de vrouwen méér inhield dan wat hij had omschreven. Crommen argumenteerde: *“O.a. het opmaken van verslagen en verwerken van binnenlandse berichtgeving, is wel degelijk van redactionele aard.”* Het was voor hem een principiële kwestie en hiermee werd impliciet toegegeven dat een man belast met hetzelfde werk, wel zou opgenomen worden in het kader van de redacteurs.

Weinig opgeleid voor het journalistieke werk en zonder veel natuurlijk schrijftalent konden de twee vrouwen niet concurreren met de populaire rubrieken van bijvoorbeeld Raymond Herreman, Richard Minne of Georges Hamers. Maar tegelijk waren ze onmisbaar. Ze verlichtten het werk van de andere redacteurs door saaie maar noodzakelijke klussen te doen, zoals telexen en correspondentie nalezen om de regionale bladzijden op te vullen met de meest ondankbare artikeltjes. Mannen met hetzelfde profiel, zoals Pierre Van der Poel, medewerker op de buitenlandredactie, John Lootens en Frans Vandecruys, die als avondredacteurs het nieuws verwerkten dat via telex en telefoon binnenliep, werden onmiddellijk of na een korte proefperiode opgenomen in het kader van redacteurs.⁽³⁰⁾ Als het van De Block afhing, bleef die deur voor Aimée en Louise voor altijd gesloten. Op diezelfde raad van beheer (23 december 1949) argumenteerde hij: *“Afgezien van de bijzondere omstandigheden, die Jacobs en De Mey op de nu ingenomen plaatsen gebracht hebben, zou de beheerraad er toe besloten hebben (vrouwelijke) redactrices aan te stellen, indien de plaatsen waren open verklaard? Is er behoefte aan twee nieuwe redacteurs?”*⁽³¹⁾

Geen winnaars ?

Overtuigd van zijn gelijk, sloeg De Block ook meteen de waarschuwing van zijn hoofdredacteur Crommen: *“Onze houding kan moeilijkheden verwekken met de Persbond”*, in de wind.⁽³²⁾ Vier maand later werd De Block geconfronteerd met de feiten. Op de raad van beheer van 14 april 1950 maakte hij melding van een brief van Aimée Jacobs en Louise De Mey: *“In hun laatste schrijven delen ze mede hun zaak te zullen overmaken aan de vakbond.”*⁽³³⁾ Gesteund door Ferdinand De Smedt, oud-voorzitter van de Algemene Belgische Persbond (APB), Georges Hamers, syndicaal afgevaardigde van de ABP-afdeling Vlaanderen en de hoofdredacteur Gaston Crommen, aanvaardden Aimée en Louise het compromis niet langer. Het speciaal statuut van redactiebediende, met daaraan gekoppeld een apart

barema, voldeed hen absoluut niet. Samen vroegen ze De Block uitdrukkelijk om erkenning en dreigen met de persbond was de strategie om die te krijgen.

De Block panikeerde en schreef in een zeer emotionele brief aan de raad van beheer: *“De zaak komt nu voor de Persbond. Ik kan er heen gaan en mijn standpunt verdedigen. Het zal geen oplossing brengen. Daarbij komt nog dat als ik het debat aanvaard, ik het natuurlijk doe met de gedachten het pleit te winnen. In de beginne voelde ik dan ook veel om die strijd te aanvaarden. Bij nader nadenken ben ik evenwel tot het besluit gekomen dat dit debat veel schade kan doen aan het blad. De tegenstrevers zullen in elk geval zeer gelukkig zijn te kunnen vaststellen dat op de Vooruit ook niet alles gaat. Dergelijk afbrekerswerk doe ik niet. Neen er is maar één goede oplossing en wel dat ik verdwijn. Het is dan ook dit besluit dat ik genomen heb. Ik sta dan niet meer in de weg en er kan weer eenheid komen.”*⁽³⁴⁾ Met deze overdreven reactie beschuldigde hij Aimée, Louise en hun medestanders ervan tweedracht te zaaien op de redactie en de positie van de krant in gevaar te brengen door openlijk in discussie te gaan. Zijn besluit om ontslag te nemen was louter het gevolg van de koppigheid van de vrouwen, die enkel aan zichzelf dachten. In zijn persoonlijke strijd tegen de erkenning van de twee redactiebedienden als redactrices zag hij zichzelf als het grootste slachtoffer. Hij noemde hen openlijk onbekwaam, ze konden niet aan zijn ‘hoge’ eisen voldoen. Bovendien zag hij hen als dé oorzaak van alle problemen op de redactie. Het statuut van redactiebediende was voor hem een goed bedoelde oplossing, die de anderen niet wensten te begrijpen. Deze strijd verliezen zou betekenen dat hij ongelijk had en dat zijn gezag door twee vrouwelijke ondergeschikten ondermijnd werd. Om zich uit die situatie te redden gaf hij de raad van beheer een staaltje van retoriek en zelfbeklag, en stelde deze voor de keuze: ‘ik eruit of zij’. Als belangrijke partijmannen hadden de leden van de raad van beheer al vroeger, in 1949, het recht op arbeid voor de twee vrouwen betwist. Men twijfelde dus ook op partijniveau aan hun geschiktheid als redactrice. De reactie van hoofdredacteur Crommen op de ontslagbrief van De Block liet niet lang op zich wachten, al bleef hij bij zijn standpunt. Op 24 mei 1950 schreef hij zijn vriend: *“Gij hebt het recht niet ontslag te nemen. Neen, gij hebt het recht niet!”* En: *“Ik wil liever niet de beweegredenen bespreken die je aanhaalt, we verschillen hierin van zienswijze.”*⁽³⁵⁾ De Block nam (uiteraard) geen ontslag.

Terug naar af

Een delegatie van de ABP bracht De Block een bezoek in juli 1950. Aimée Jacobs en Louise De Mey werden niet gehoord. In het verslag van de raad van beheer daaromtrent staat te lezen: *“De bestuurder stelde zich op het standpunt dat geen volle wedde van redacteur kan betaald worden gezien de gezellen geen avond- en zondagsdienst kunnen verrichten.”*⁽³⁶⁾ Een mager argument. Waarom de vrouwen dat niet konden, werd niet verduidelijkt. Ze hadden geen gezin om voor te zorgen, geen kinderen die zouden lijden onder hun afwezigheid. Heeft De Block hen ooit gevraagd om deze diensten waar te nemen? Waar het in feite om ging

is dat hij vrouwen niet in staat achtte zich volledig ten dienste te stellen van *Vooruit*. Dit was duidelijk een mannelijke journalistieke norm, zonder consequente toetsing aan de praktijk.

De ABP had volgens het verslag van de raad van beheer geen mening over de kwestie. In december 1950 werd een tweede vergadering met de persbond belegd. Men besloot er het bestaande barema voor de gezellinnen De Mey en Jacobs te behouden, met een algemene loonsverhoging van 400 fr.⁽³⁷⁾ Met andere woorden: De Block haalde zijn slag thuis. De dames bleven redactiebedienden op de loonlijsten. Maar om tegemoet te komen aan de vraag van zijn redactie, steunde De Block de kandidaturen van Louise en Aimée bij de persbond. In het jaarboek van de ABP van 1950 staan ze op de ledenlijst eindelijk vermeld als journalistes.⁽³⁸⁾ Voor De Block was het compromis bereikt.

Schrijnend einde van een conflict

Louise is blijven vechten voor ‘gelijk loon voor gelijk werk’. Haar vraag om ook intern erkend te worden als redactrice kwam er opnieuw naar aanleiding van het overlijden van haar echtgenoot, Georges Hamers. Hij stierf onverwachts op 28 oktober 1954.⁽³⁹⁾ Als alleenstaande vrouw vroeg Louise in 1955 dus het statuut van redactrice, niet enkel voor de erkenning, maar ook om te kunnen overleven. De Block weigerde haar te helpen, de opeenvolgende conflicten met haar en met Aimée lagen nog te vers in zijn geheugen. Hij bleef haar onbekwaam vinden als journaliste en wees op haar ‘onbereidheid om te ontwikkelen’. In het verslag van de raad van beheer van januari 1955 staat dat hij haar verzoek ontvangen had, maar dat zijn bezwaren bleven bestaan.⁽⁴⁰⁾ Daarmee was de zaak alweer afgesloten.

In 1956, één jaar later en tien jaar vóór haar pensioen deed ook Aimée Jacobs nog eens dezelfde aanvraag. Zonder succes. Twee jaar later ontving Aimée het ridderkruis van de Leopold II-orde maar op de redactie veranderde niets. In de aankondiging ervan in *Vooruit* staat: *“Ook zij is door alle partijgenoten en talloze andere mensen uit alle middens zeer gunstig gekend. Verbonden aan het blad ‘Vooruit’ sedert zesentwintig jaar, behoort zij tot de redactie als volle journaliste sedert 1946. Indien zij zeer vele diensten aan partij en coöperatie heeft bewezen en nog steeds bewijst, is het vooral om haar grote verdiensten in het journalistiek en voor de officiële persorganismen dat zij werd verermerkt.”*⁽⁴¹⁾

August De Block werd in 1960 opgevolgd door Julien Van Nevele. De nieuwe bestuurder wou in eerste instantie het beleid van zijn voorganger voortzetten. In 1963 werden Aimée Jacobs en Louise De Mey door de Erkenningscommissie erkend als beroepsjournalisten. Hierdoor kregen ze een officiële perskaart. Toch voerde Van Nevele voor hen geen statutenwijziging door. Ze waren journalisten voor de buitenwereld, maar bleven redactiebedienden. Ironisch is het besluit van de raad van beheer om de redactiebediende Aimée Jacobs bij haar pensionering in 1968 te vervangen door een ‘volwaardig’ redacteur.⁽⁴²⁾

Het ‘bediendewerk’ van Louise werd grotendeels overgenomen door medewerkers.⁽⁴³⁾ Er kon geen volwaardige redacteur betaald worden. Louise bleef redactiemedewerkster tot 1986. Ze deed dit werk thuis in plaats van op de redactie. Zo vulde ze haar pensioentje aan. Aimée Jacobs stierf op 5 december 1968 twee jaar na haar pensionering. Ze leefde al jaren heel teruggetrokken. Ook op de redactie viel ze nog nauwelijks op. Louise De Mey daarentegen was op het einde van haar carrière voor velen een waar monument op de redactie. Haar sex-appeal en extravert karakter ontging zelfs de jongere generatie niet. Zij stierf op 10 januari 2002.⁽⁴⁴⁾

Besluit

In de periode 1930-1970 zaten de vrouwen op de redactie van *Vóoruit* verstrikt in een web van toen gangbare partijpolitieke vooroordelen ten opzichte van werkende vrouwen, verpersoonlijkt door een man met een idee-fixe: August De Block. Hij had echter niet met onderdanige vrouwen te maken. Aimée Jacobs, Louise De Mey en later Janine De Rop en anderen deden zijn machtsmonopolie wankelen. Deze structuur waarin vrouwen vastzaten zichtbaar maken, was het doel van mijn genderstudie. Deze bijdrage is een bescheiden poging om ‘de dames van Vooruit’ hun plaats in de geschiedenis terug te geven.

(1) M. VAN DEN STEEN, *Vrouwenstemmen in Vooruit. Representatie van vrouwelijke journalisten bij de redactie van het dagblad Vooruit, Interbellum-1970*, UGent, licentiaatsverhandeling, 2003.

(2) Dank aan: César Van Der Poel, Janine De Rop, Luce Premier, Viviane De Mey, Mia Doornaert, Frank Hofman, Oswald Vandermeulen, Mieke Van Mulder, Nelly Deherdt, Prosper De Smet, Bob Van De Voorde, Lieve Vandermeulen en Aletta Verhulst.

(3) S. HENRY, Changing Media History through Women's History. In: P. CREEDON, *Women in Mass Communication*. Second Edition, London: Sage, 1993, p. 341-361.

(4) Bevolkingsdienst Gent, Oud Indexfichestelsel 1887-1937, fiche Oscar Jacobs, geboren: Gent, 30/10/1879.

(5) L. VANDERMEULEN, *Van vingerhoed tot voorzittershamer. Een historische en biografische schets van mijn grootmoeder Georgine Blanchaert. Socialistische militante (1883-1965)*, UUGent, licentiaatsverhandeling, 1996, p. 37.

(6) Bevolkingsdienst Gent, Nieuw Indexfichestelsel 1938-1978, Ludovica Leopoldina De Mey, geboren: Gent, 18/02/1908.

(7) C. VAN DER POEL & J. LOOTENS, Louise Baetslé: de krant als levensverhaal. In: *Vóoruit*, de feestbijlage 100 jaar Vooruit, 06/10/1984, p. 40.

(8) Interview met Viviane De Mey (dochter van Albert De Mey, nicht van Louise) door Madelief Van Den Steen, 07/12/2001.

(9) Interview met Viviane De Mey door Madelief Van Den Steen, 07/12/2001.

(10) Wet van 15/10/1921 en KB van 16/10/1921.

(11) F.D.S., Een blik in een zestigjarig militantenleven. In: *Vóoruit*, 21-22/03/1957.

(12) L. VANDERMEULEN, *Herinneringen aan tante Aimée*, onuitgegeven, s.d., s.p.

(13) D. DE WEERDT, *De dochters van Marianne, 75 jaar SVV*, Gent: AMSAB, 1997, p. 134-137.

(14) Interview met Viviane De Mey door Madelief Van Den Steen, 07/12/2001.

(15) J. HUYS, Hommage aan een monument. In: *De Morgen*, 08/03/1986.

(16) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 89/5, Sollicitatiebrief Louise De Mey, 17/01/1936.

(17) J. HUYS, *Hommage [...]*, 08/03/1986.

(18) Bevolkingsdienst Gent, Bevolkingsregister 1938-1940, Krijgshospitaalstraat 39, wijk 11, boek 24, f 14.

(19) J. HUYS, *Hommage [...]*, 08/03/1986.

(20) J. HUYS, *Hommage [...]*, 08/03/1986.

(21) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 92/4, Inlichtingen betreffende de illegale werking van *Vóoruit*.

(22) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 1/1, Verslag van de Raad van Beheer, 09/10/1944.

(23) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 124/2, Zeer vertrouwelijke nota van August De Block, 13/11/1952.

(24) C. VAN DER POEL & J. LOOTENS, *Louise Baetslé [...]*, p. 42.

(25) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 101/3, Briefje van Gaston Crommen aan August De Block, 08/03/1948.

(26) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 109/1, De redactie, een lijst met de namen en bevoegdheden van de redacteuren, 1955.

(27) Interview met Viviane De Mey door Madelief Van Den Steen, 07/12/2001.

(28) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 108/5, Ontslagbrief van August De Block aan de Kameraden Beheerders van Het Licht, 22/04/1950.

(29) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 108/5, Ontslagbrief van August De Block aan de Kameraden Beheerders van Het Licht, 22/04/1950.

(30) K. CLAEYS, *Achteruit en vooruit. Het Gentse socialistische partijblad VOORUIT in de naoorlogse periode (1944-1959)*, UGent, licentiaatsverhandeling, 2002, p. 92.

(31) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 1/1, Verslag van de Raad van Beheer, 23/12/1949.

(32) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 1/1, Verslag van de Raad van Beheer, 23/12/1949.

(33) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 1/1, Verslag van de Raad van Beheer, 14/04/1950.

(34) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 108/5, Ontslagbrief van August De Block aan de Kameraden Beheerders van Het Licht, 22/04/1950.

(35) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 108/5, Reactie van Crommen op ontslagbrief van August De Block, 24/04/1950.

(36) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 1/1, Verslag van de Raad van Beheer, 28/07/1950.

(37) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 1/1, Verslag van de Raad van Beheer, 20/12/1950.

(38) *Algemene Belgische Persbond, Officieel Jaarboek van de Belgische Pers*, Brussel: ABP, 1950.

(39) Bevolkingsdienst Gent, Bevolkingsregister 1948-1960, Distelstraat 47, wijk 11, boek 48, f 127.

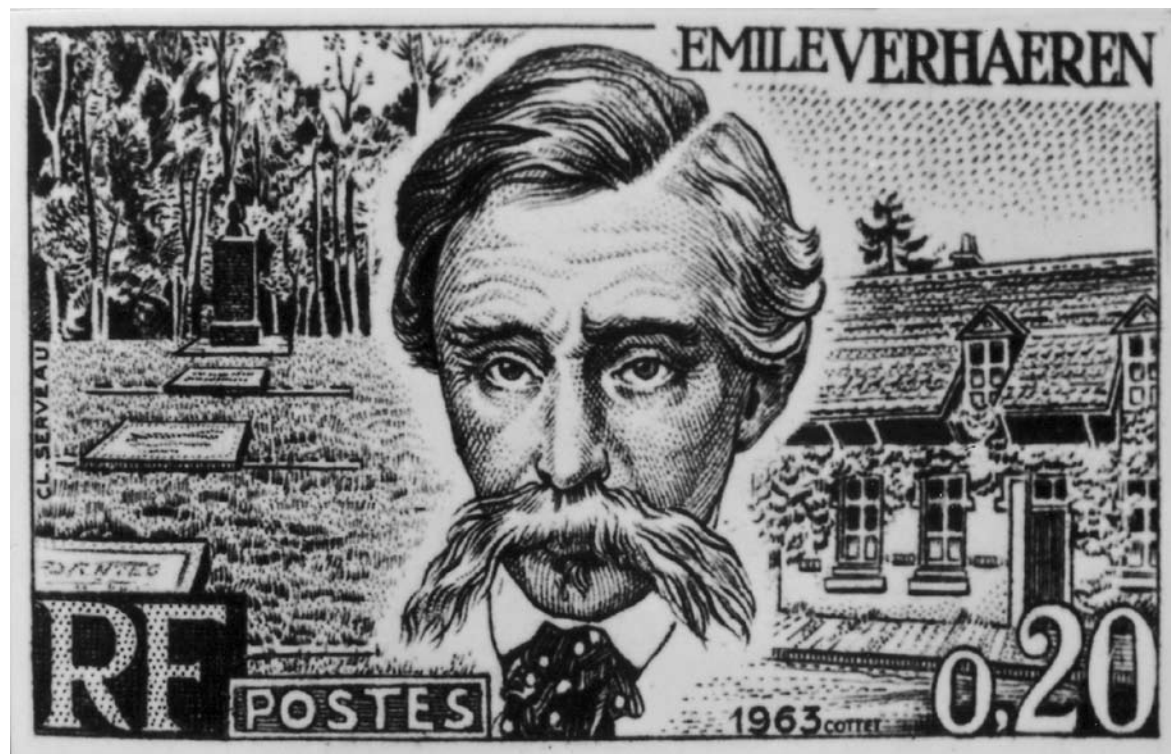
(40) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 1/1, Verslag van de Raad van Beheer, 29/01/1955.

(41) X., Belangrijke onderscheiding voor redactieleden. In: *Vóoruit*, 19/03/1958.

(42) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 1/2, Verslag van de Raad van Beheer, 15/07/1966.

(43) Amsab-ISG, *Archief SM Het Licht*, 169/1, Nota over de situatie van Gez. L. De Mey, s.d.

(44) X., Overlijdensbericht Louise De Mey, Gent 18.2.1908-10.1.2001 (sic). In: *De Morgen*, 19/01/2002.

Postzegel ter ere van Emile Verhaeren (© Photo Keystone)

Omtrent Emile Verhaeren ...

2005 was het jaar van Emile Verhaeren. Geboren in 1855 werd hij al gauw de vertolker en de spilfiguur van de literaire en artistieke heropleving in België aan het eind van de 19e eeuw. Nu, 150 jaar later, geldt hij - vertaald in meer dan 20 talen - als een der voornaamste Belgische auteurs. Een paar van de activiteiten die rond zijn 150e verjaardag werden opgezet waren de tentoonstelling *Anarchisten rond Emile Verhaeren* (Koningin Fabiolazaal, Antwerpen, 1 september tot 30 oktober 2005) en de publicatie van het gelijknamige boek onder redactie van David Gullentops en Hans Vandevoorde (zie bespreking in dit nummer). Daarin werden vooral de banden van Verhaeren met de anarchistische of met het anarchisme sympathiserende kunstenaars, auteurs en denkers belicht.⁽¹⁾ Uit het onderstaande artikel van Luc Devoldere, dat in een eerste versie verscheen in *De Standaard der Letteren* van 7 oktober 2005, en uit de bijdrage van Jacques Marx die daarop volgt, blijkt dat de auteur en zijn oeuvre niet onder één noemer te brengen zijn.

(1) Programma Verhaeren 150, Provinciaal Museum Emile Verhaeren, Sint-Amands, 2005, 22 p.

Borstbeeld van Verhaeren door
Angelo Hecq, ingehuldigd in 1937
(© Graphopresse Bruxelles)

De grootste Belg aller tijden. Emile Verhaeren

Luc Devoldere, hoofdredacteur Ons Erfdeel

Als iemand de grootste Belg aller tijden had moeten worden, dan is het wel Emile Verhaeren. Een nationale schrijver – aan huis bij het Belgische vorstenpaar – die een overtuigd internationalist was en uitgroeide tot het culturele geweten van Europa, gevoelig voor alle trillingen van de moderniteit. Een man die in het Frans schreef, maar als een Vlaming werd gezien, en die stierf in volle Eerste Wereldoorlog, ‘the finest hour’ van de 175 jaar dat ons land meegaat, als grote verdediger van het dappere, kleine België dat als een bloedende martelaar de bewondering van de wereld afdwong. Als dichter in het harnas, onvermoeibaar op de barrikaden voor zijn vaderland, laatste bastion van de beschaving tegen de barbaarse Teutonen; onder de wielen van een trein in het station van Rouen.

Als dat de grootste Belg aller tijden niet is. Alleen stond Verhaeren – bergrijpe wie kan – niet eens op de lijst van 11 genomineerden ...

Vlamingen die in het Frans schrijven, vallen namelijk tussen twee stoelen: ze zijn te Vlaams voor Franstaligen en ze worden uitgesloten door wie gelooft dat de taal ‘gansch het volk’ is. Nederlands zal hij nooit hebben gekend. Misschien is het Vlaams uit zijn kinderjaren, gesproken met de jongens van de straat in Sint-Amands en op dorpskermis-sen, blijven hangen, maar veel zal dat niet geweest zijn en de paters jezuiteten van het Sint-Barbaracollege in Gent zullen het wel grondig hebben verbannen. Het Frans van Verhaeren werd in Parijs dan weer als exotisch en wild ervaren, maar het zou fout zijn te denken dat Verhaeren maar laat en met moeite de Franse cultuurtaal heeft geleerd. Bij de Verhaerens thuis sprak men Frans en de paters dresseerden goed.

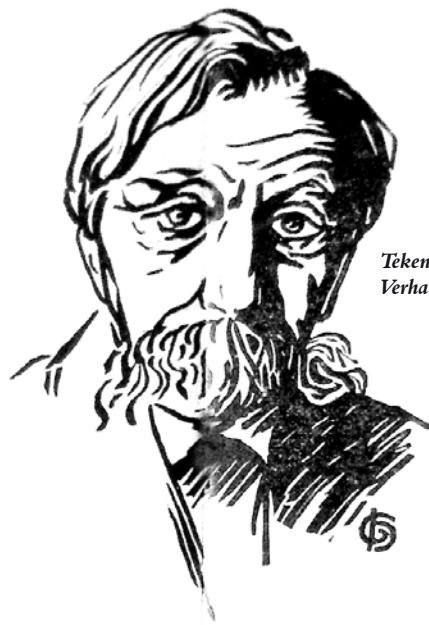
Wij weten het intussen. De jonge staat België, die in 1880 vijftig jaar bestond, legiti-meerde zich tegenover de grote Franse buur door zichzelf een glorieus ‘Vlaams’ verleden te verschaffen. Het debuut van Verhaeren, *Les Flamandes* uit 1883, paste perfect in deze strategie. Als we zijn biograaf Jacques Marx mogen geloven, koos ook Verhaeren bewust voor deze Vlaamse identiteit: hij construeerde ze eerder dan dat hij er een emanatie van was. Vlaanderen was voor de dichter een literair marktsegment dat hij kon voeden met de landschappen van zijn jeugd: de breed meanderende Schelde, de zwangere luchten, de ‘zware schoonheid’ van de Vlaamse vrouwen kregen een plaats tegen de achtergrond van de obligaat aan Vlaanderen toegeschreven mystiek en sensualiteit, de twee polen van het vette en het vrome.

Misschien had Verhaeren vooral flair voor timing. Er zijn schrijvers die hun tijd vooruit zijn, of achterna hinken. Er zijn er die hun tijd uitdrukken, omdat ze ermee samenvallen of op de top van de golf staan wanneer die over het strand rolt. Verhaeren behoort tot de laatste categorie. Buiten kijf staat in elk geval zijn buitengewoon vermogen tot medevoelen, tot deelname aan het leed en de ontkiemende krachten van zijn tijd.

Zo droomt hij als verlichte dichter-burger van een betere wereld, gebaseerd op soli-dariteit. Hij deelt het geloof van de Belgische socialistten in de verheffing van het volk waarin de kunstenaar de bron vindt om zijn inspiratie, uitgeput door het decadentisme, te vernieuwen. Maar zijn opvatting van de kunstenaar als leider van de mensheid blijft elitair. De kunstenaar is een eenzaat die niet de dienaar is van theorieën, ook niet van sociale: “*Les théories, ils les feront aux heures où ils n’auront rien à dire.*”

Dat wil niet zeggen dat de kunst geen invloed kan uitoefenen op maatschappelijke ontwikkelingen. Verhaeren geloofde dat de kunst via het scheppen van alternatieve we-reldbeelden en een nieuwe vormtaal wel degelijk de mens en de wereld van morgen kon helpen tot stand brengen.

Verhaeren was de seismograaf van zijn tijd. Hij werd de eerste bard van de brutale grandeur van fabrieken en de met hun tentakels alles opslokkende steden. Hij was erdoor gefascineerd en verschrikt, maar zag dat de vooruitgang van de mensheid alleen uit de steden kon komen. Daar kwamen immers massa’s, miserie, beweging, ervaring, arbeid, industrie, wetenschap, revolutie en ideeën samen. Uit hun botsing zou de toekomst geboren

Tekening bij een krantenartikel over Verhaeren (Collectie Jacques Marx)

Verhaeren et l'idéologie nationale belge

Jacques Marx, Université libre de Bruxelles

La nature particulière du lyrisme d'Emile Verhaeren (1855-1916) a abouti à la constitution d'une image spectaculaire de la Belgique, qui relève plus du rituel participationniste que du réalisme de la chose observée. Inscrite dans les enjeux idéologiques du champ littéraire belge au tournant des XIXe-XXe siècles, c'est elle qui explique l'illusion d'optique d'un enracinement 'patrial', dont portent témoignage les images et les grandes figurations symboliques de l'œuvre. A la faveur des circonstances créées par la Grande Guerre qui ont métamorphosé l'écrivain humaniste et internationaliste en poète 'national', sa méthode d'écriture a nourri le discours de tout un réseau intellectuel et politico-littéraire regroupant une série d'écrivains nationalistes (Pierre Nothomb, Henri Davignon, Maurice des Ombiaux, Henry Carton de Wiart) qui mériteraient d'être étudiés de plus près du point de vue de leurs attaches idéologiques.

Toute la patrie, ou le dire géographique

Dans les *Étapes du nationalisme belge*, un livre publié en 1918, Pierre Nothomb (1887-1966), figure de proue du nationalisme belge au lendemain de la Grande Guerre, évoque un dîner, qui se tint à Saint-Cloud, dans la maison d'Émile Verhaeren, qui s'était en effet installé en France tout au début du siècle. Autour du poète se trouvaient rassemblées un certain nombre de personnalités belges exilées en France, que réunissaient d'évidentes affinités idéologiques et littéraires, prolongées peut-être par des arrière-pensées politiques. Il y avait là Marcel Wyseur (1886-1950) - l'auteur de *La Flandre rouge* (1916), un poète combattant, admirateur de Verhaeren jusqu'au plagiat; Madame Stuart-Merrill, la veuve du poète américain d'expression française (1863-1915), fixé définitivement en France en 1890, très proche, idéologiquement, du parti socialiste; le sénateur Dufrane-Friart, sénateur radical-socialiste du Hainaut; le commandant Adrien de Gerlache de Gomery (1866-1934), l'explorateur de l'Antarctique. Ce dernier avait été chargé par le gouvernement belge réfugié au Havre d'une mission de propagande en faveur de la Belgique dans les pays scandinaves. Il avait même décidé Verhaeren à l'accompagner dans sa tournée, projet qui échoua en raison de la mort accidentelle du poète, en gare de Rouen, en novembre 1916. La ferveur de son engagement nationaliste ne fait pas de doute: propagandiste du concept de 'l'âme belge', il consacra plus tard, dans *La Revue belge*, une étude approfondie aux origines de notre drapeau national.

Quant à Pierre Nothomb (1887-1966), le futur 'D'Annunzio belge', il fut à la fois un écrivain régionaliste d'inspiration chrétienne et, entre les deux guerres, un homme politique, fondateur d'un éphémère Parti national populaire et d'un groupement de Jeunesses nationales.⁽¹⁾ Il entretenait avec Verhaeren des relations étroites, concrétisées par une correspondance personnelle qui aboutit à une préface du poète pour son livre *La Belgique en France. Les Réfugiés et les Héros* (1917). On y voit Verhaeren s'exclamer, avec la fermeté de conviction qui le caractérisait pendant les années de guerre: "*Une nouvelle religion se compose, celle de la Patrie!*"

Ce n'est pas tout. A Saint-Cloud, on discutait beaucoup, semble-t-il de la Belgique de demain ... Les uns et les autres s'exaltaient sur ce thème: l'homme politique prédisait l'union définitive des vieux partis, l'explorateur s'inquiétait de la situation militaire et maritime du pays. On parlait aussi de justice, d'ethnographie, de finance. Tous se disaient d'accord: était-il encore acceptable, après l'héroïque résistance de son armée, de tolérer qu'on propageât de notre pays, à l'extérieur, une image médiocre? Alors, Nothomb se tourna vers celui qu'on appelait avec respect 'le Maître', et s'exclama: "*N'est-ce pas que depuis plusieurs années vous êtes devenu notre poète national, que vous vous êtes rapproché de toute notre vie, que vous avez repris le contact le plus intime avec notre terre, que rien de ce qui est nôtre ne vous est indifférent, que vous êtes en un mot celui que nous attendons et qui nous est si nécessaire à l'aube de notre renaissance?*" À quoi Verhaeren aurait crânement répondu: "*C'est parce qu'avant*

tout je suis Belge. Je ne me suis jamais évadé tout entier, je n'ai jamais perdu contact avec le sol dont je suis sorti. Oui, j'ai été le chantre d'un plus large univers. Mais je n'ai pas conscience d'avoir oublié jamais mon pays. Je sentais que dans mes conceptions et mes visions les plus universelles, mes mots, mes images, ma façon de comprendre et d'évoquer le monde étaient de chez nous." ⁽²⁾ Ce que cette anecdote laisse entrevoir, c'est évidemment une proposition devenue canonique dans l'historiographie verhaerenienne: celle d'un poète 'national', heureusement revenu, à la suite de la Guerre, aux sources patriales de son lyrisme.

Rappelons que la renommée littéraire de Verhaeren avait été lente à se former, et qu'elle était longtemps restée confinée dans le cercle fermé des poètes décadents et symbolistes. Son lyrisme s'était cependant transformé. Après un début tonitruant dans le style naturaliste, avec le recueil *Les Flamandes* (1883), un ensemble assez cru de scènes 'à la flamande', qui démarquait en réalité les petits maîtres de la peinture de genre au XVIIe siècle, il était passé par une grave crise existentielle, dont témoignent les recueils formant ce qu'on appelle aujourd'hui la 'trilogie noire': *Les Soirs*, *Les Débâcles* (1888) et *Les Flambeaux noirs* (1891). Mais, tout à la fin du siècle, il s'était libéré des fantasmes propres à la culture décadente pour s'ouvrir aux réalités nouvelles que laissait entrevoir le développement accéléré de la révolution industrielle en Belgique - alors à la pointe du progrès dans ce domaine - et il avait accueilli d'autres sujets: l'usine et le monde du travail, l'exode rural, les transformations d'un monde bouleversé par la machine, la vapeur, l'électricité. Dans la trilogie dite 'sociale', qui fait suite à la première et se compose des *Campagnes hallucinées* de 1893, des *Villes tentaculaires* et des *Villages illusoires* de 1895, il n'avait, au fond, fait qu'adapter les contenus et les moyens d'expression de sa poésie aux mutations qui ont caractérisé la crise des valeurs symbolistes et débouché, au niveau européen et même mondial, sur un lyrisme participationniste, dont la formule la plus représentative figurait, en France, dans l'unanimité de Jules Romains, chantre de l'âme des foules; et chez le grand poète américain Walt Whitman (1819-1892). L'auteur de *Leaves of Grass* - qui a peut-être influencé son homologue belge - adressait en effet un 'Salut au Monde', dans un formidable processus d'absorption qui le montrait se démultipliant et s'universalisant dans le temps et dans l'espace, communiant, comme Verhaeren, avec le flux et le reflux du grand océan humain de la cité.

Ce que voulait dire Nothomb, c'est qu'au terme de cette évolution - Verhaeren se trouvait maintenant ramené à la conscience de son enracinement dans la terre natale. On retrouve donc ici l'un des traits récurrents de la démarche nationaliste: l'idée d'antériorité mythique, d'une identité située au départ, dans le fait primitif.⁽³⁾ L'originalité 'nationale' de Verhaeren aurait consisté dans le fait qu'à l'apogée de l'œuvre, les apothéoses éblouissantes des grands recueils unanimistes de la maturité (*Les Forces tumultueuses* de 1902; *La multiple Splendeur* de 1906; *Les Rythmes souverains* de 1910) auraient cédé le pas aux *Tendresses premières* (titre du premier volume de *Toute la Flandre*, 1904), c'est-à-dire à des conformités ataviques avec le milieu.

Cette proposition mérite d'être examinée: en effet, ce ne sont pas les grands recueils de

la maturité, ceux où triomphent les certitudes altruistes et l'idéalisme humanitaire, qui ont fait le succès de l'œuvre, mais bien plutôt ceux où dominent les thèmes issus d'un fort ancrage géographique, qui nourrira bientôt toute une historiographie marquée par l'obsession identitaire, au point d'en devenir elle-même lyrique. En témoigne ce passage révélateur d'un discours prononcé à Londres en 1917 par Paul Hymans, ministre plénipotentiaire à Londres, à l'occasion d'une cérémonie commémorative dédiée à la mémoire du poète: "*Son oeuvre est nationale. On pourrait l'appeler 'Toute la Patrie'. 'Toute la patrie', c'était [...] les grands fleuves et les canaux dormants où glissait la forêt mouvante des cheminées et des mâts de navires, c'était les dunes et leur guirlande de fleurs sauvages, c'était les tours massives des églises de la côte, que secouent les vents du large, le silence des béguinages et des vieilles cités endormies de Flandre, où d'augustes monuments rappellent l'opulence des marchés du moyen âge.*" ⁽⁴⁾ L'orateur, manifestement, campe ici, en vue de soutenir une proposition idéologique, toute une scénographie que structure la présence d'une série de motifs verhaereniens emblématiques. "*Les grands fleuves*" nous rappellent que Verhaeren connut une enfance intensément fluviale, au bord du "*sauvage et bel Escaut*" que célèbre une pièce topique de l'épopée flamandienne des *Héros* (1908), là même où - si l'on en croit Marie Gevers, originaire de la même région - le "*grand Poldérien*" se livrait, sur les digues, aux agressions du vent, marchant, dit-elle, 'dans' son sol (non 'sur'), prenant possession, au cours de promenades échevelées, de "*Phumus patrial*". ⁽⁵⁾ On ne peut l'ignorer: les polders gras du Petit-Brabant, le bras mort du Vieil Escaut près de Mariekerke, les routes étroites bordées d'alignements réguliers et de talus herbeux, forment en effet l'horizon géographique identifiable des *Tendresses premières*. Nul doute, donc, que soit suggérée ici une lecture déterministe, axée sur l'idée d'une compénétration intime du paysage et de l'œuvre. Toute une démarche critique s'est en effet organisée, liant étroitement l'homme à l'environnement, la production poétique à des lieux d'enracinement.

"*La forêt mouvante des cheminées et des mâts de navires*" évoque irrésistiblement, dans *Les Villes tentaculaires* de 1895, la description du spectacle du grand port, avec son activité industrielle et ses "*Millions de vergues transversales barrant de grands mâts droits*". Par contre, en contraste avec cette illustration de la modernité, la vignette passéiste des "*tours massives des églises*" réfère plutôt à une métaphorique obsédante, qui n'a cessé de hanter l'imaginaire du barde scaldien. Que de tours, en effet, dans les strophes exaltées de Verhaeren, mais, à vrai dire, si peu réalistes "*tours tragiques et muettes*", qui sont "*l'âme du Nord*"; "*tours veuves au long des mers*" des églises fortifiées de Lisseweghe ou de Furnes, dans le recueil *Paysages disparus*; beffrois fantasmatisés, comme dans une strophe des *Flambeaux noirs* (1891), où l'un de ceux-ci figure même "*masqué de rouge*". Il est clair que si paysage verhaerenien il y a, il appartient d'abord à un monde intérieur, ce qui rend compte, bien entendu, de la participation de l'écrivain au mouvement symboliste.

"*Les dunes et leur guirlande de fleurs sauvages*" démarquent évidemment le titre même du deuxième volet du polyptique de *Toute la Flandre* (1907).

Enfin, l'énumération se clôture, assez discrètement, sur un des stéréotypes culturels

dominants de la littérature belge fin de siècle: les “canaux dormants” et le “silence des bégui-nages” chers à Georges Rodenbach, l’auteur de *Bruges-la-Morte* (1892) et le frère spirituel de celui dont la mort tragique, en gare de Rouen, le 27 novembre 1916, était encore, au moment où Hymans prononçait son discours, présente à tous les esprits.

L’analyse de Hymans met donc très bien en évidence ce que nous pourrions appeler ‘le monde de Verhaeren’; c’est-à-dire une représentation imagée et spectaculaire de la Belgique, et c’est ce qui explique la présence massive de citations de Verhaeren dans toute une série d’ouvrages et d’albums photographiques présentant les beautés de notre pays au public belge et étranger.⁽⁶⁾ Le résultat cliché la réalité belge dans les stéréotypes d’un environnement hyper-référentiel, comme la fameuse ‘guirlande des dunes’ inspirée par le recueil de 1907, et qui figurera désormais comme topos dans toute la littérature touristique consacrée à la Belgique⁽⁷⁾, un genre que Verhaeren avait lui-même cautionné en préfaçant *La Belgique illustrée* de Louis Dumont-Wilden, publiée chez Larousse en 1910.

On notera à ce propos qu’il existe une véritable culture côtière en Belgique, dont l’expression s’est manifestée dans une foule d’œuvres littéraires, comme *La Mer élégante* (1881) de Georges Rodenbach; *Au clair de la dune* (1909) de Théo Hannon; *La Mer. Légende lyrique en quatre parties* (1911) de Pierre Broodcorens, etc.

Pourquoi ce succès, dans la conscience collective des Belges, de ce que nous appelons familièrement ‘la mer’? Serait-ce parce que, là, sur l’étroite frange de l’estrade, Flamands et Wallons, dans leurs promenades, sont bien obligés de ne plus s’ignorer? Serait-ce parce que le lieu présente un caractère élémentaire? Certains des biographes de Verhaeren ont en effet affirmé que l’agitation de la mer se prolongeait dans l’âme de ce grand nerveux par son mouvement éternel...⁽⁸⁾ C’est un fait que le poète a lui-même insisté sur la solidité du lien qui le rattachait à cet environnement spécifique. Dans une conférence prononcée en Angleterre fin 1914 ou 1915, il s’émeut au souvenir de l’eau salée goûtée au creux de la main, et s’écrie: “Depuis, j’ai fait de longs séjours sur nos plages; j’ai voué mon enthousiasme aux accalmies comme aux tempêtes. Les petites maisons de la côte, les villages à toits rouges, les tours formidables de Nieuport et de Furnes m’ont comme insufflé leur puissance et leur majesté. Je me suis senti conquis par ces paysages âpres mais forts, et j’ai préféré la mer du Nord à toutes les Adriatiques et à toutes les Méditerranées.”⁽⁹⁾ En outre, Verhaeren a beaucoup contribué à installer dans la perception collective la vision du littoral belge présenté comme le dernier réduit de l’identité nationale, le “bout de sol dans l’infini du monde” que glorifie la célèbre pièce *Un Lambeau de patrie*, dans *Les Ailes rouges de la guerre* (1916).

Au total, devant toutes ces approximations, quiconque connaît un tant soit peu l’œuvre de Verhaeren ne peut pas ne pas voir l’espèce de détournement de sens qu’expriment les termes mêmes choisis par Hymans, car l’expression *Toute la Patrie* reproduit sans nuan-

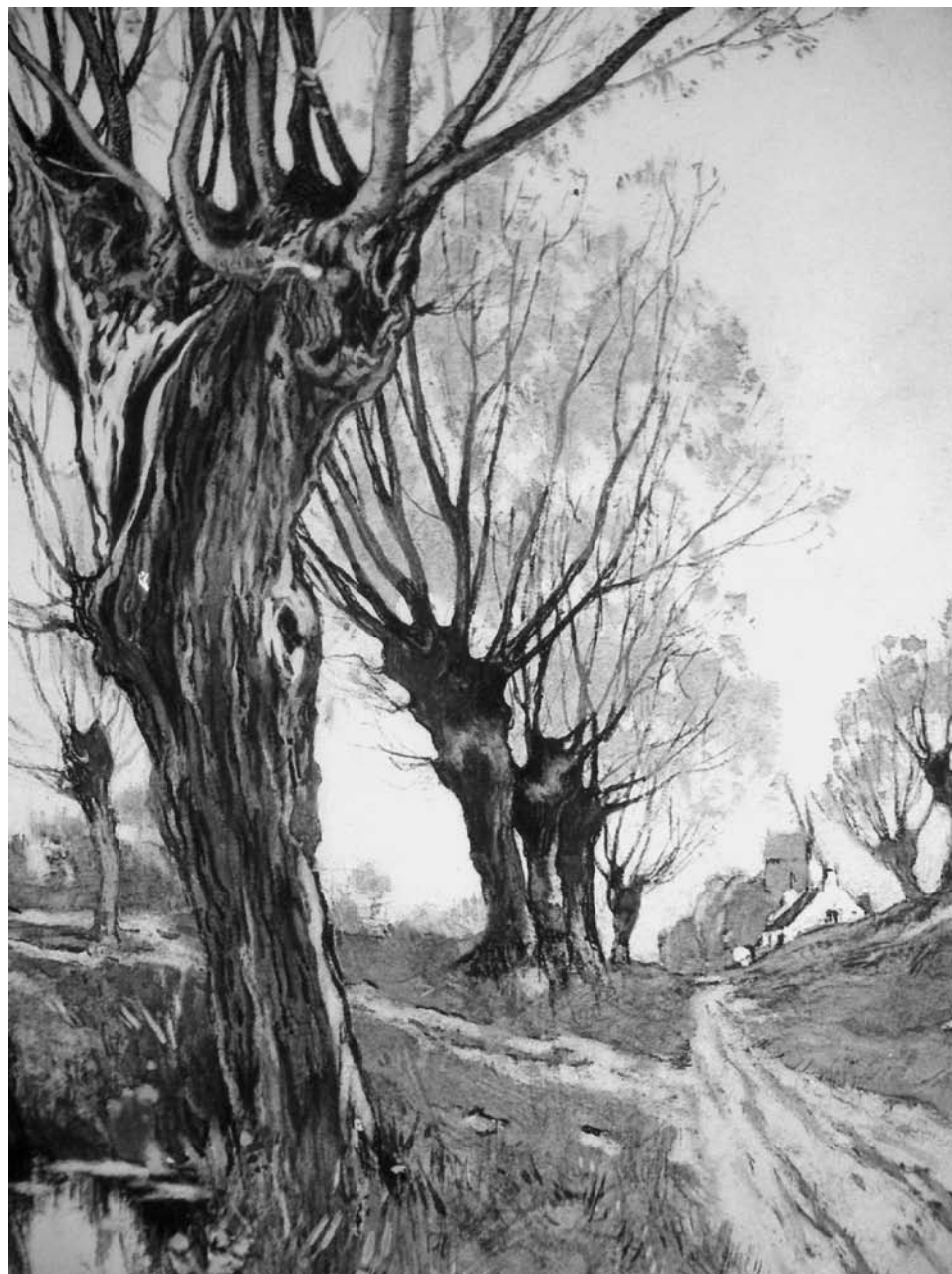
ces l’intitulé choisi pour l’ensemble achevé par Verhaeren en 1911: *Toute la Flandre*. Une équivoque s’est donc installée, qui n’a rien d’innocent, et se maintiendra d’ailleurs dans toute l’iconographie inspirée par l’œuvre où, effectivement, les images de la Flandre sont prépondérantes. Il faudrait d’ailleurs procéder à une étude systématique mettant en relation les poèmes de Verhaeren et l’interprétation qui en fut donnée par ses illustrateurs, pour la plupart flamands: Georges Minne, pour *Les Villages illusoires*, (1895); Frank Brangwyn pour *Les Villes tentaculaires* (Paris, 1919); Frans Masereel pour *Cinq Récits* (Genève, 1920); Henri Cassiers pour *Les Flamandes et les Bords de la Route*, (Bruxelles, 1927); et *La Guirlande des dunes* (Paris, 1927); Valerius De Sadeleer pour les *Vingt poèmes* (Bruxelles, 1947), etc.

Précisons quand même qu’une démarche semblable a été tentée du côté wallon. De même qu’on avait cru retrouver dans les icônes flamandises le souvenir de la jeunesse passée au bord de l’Escaut, on crut pouvoir reconnaître dans le paysage idéalisé et pastoral des *Blés mouvants* (1912) le souvenir d’un environnement hennuyer. C’est ainsi que, dans le poème *Le Chant de l’eau*, le “menu flot chantant sur les cailloux” fut identifié avec le murmure de la Honnelle, le ruisseau situé à proximité de la maison de campagne du Caillou-qui-bique, près de Roisin.⁽¹⁰⁾ Les interprètes de Verhaeren ont même tenté de présenter ce décor champêtre comme le cadre d’une véritable épopée hennuyère regroupant *Les Visages de la Vie* (1899), *Les Forces tumultueuses* (1902) et *La multiple Splendeur* (1906), qui ferait la parallèle avec la trilogie flamandise.⁽¹¹⁾ Dans ce cas, à l’image ‘nordique’ d’une espèce de scalde flamand répondrait celle d’un Gaulois ou d’un Celte, dont les ‘forces tumultueuses’ auraient été disciplinées par la terre gallo-romaine éducatrice dans le sens de l’action réfléchie. À la lecture flamande succédait une lecture latine, qui semblait confirmer l’évolution littéraire de l’auteur, soucieux, en effet, à partir du moment où il se mit à publier au Mercure de France, d’adapter son écriture aux attentes du public d’outre-Quévrain.

Il faut bien l’admettre, cette présentation n’a jamais été très convaincante: pour beaucoup de Belges, Verhaeren est et restera toujours un authentique Flamand écrivant en français. Comment expliquer, dès lors, la mise en place, dans le cadre de l’idéologie nationale, d’un système de représentations, qui a rendu possible l’identification d’un pays à une région, à ce qui n’était encore, à l’époque de Verhaeren, qu’un terroir?

Toute la Flandre, ou le dire emblématique

Observons d’abord que l’œuvre qui nous intéresse ici apporte une confirmation exemplaire de certaines interprétations apportées par les théoriciens du nationalisme, qui ont montré à quel point l’expression lyrique soutient puissamment la construction de dispositifs d’ancrages identitaires fondamentalement imprécis.⁽¹²⁾ Le pays que nous montre Verhaeren est en réalité restitué dans une sorte d’album poétique rassemblant une série d’images floues, invérifiables, à forte surcharge émotionnelle, qui ne reproduisent pas

Illustratie van Henri Cassiers voor de bundel 'La Guirlande des dunes' (1927). 'Le saule, symbole d'un peuple obstiné' (Collectie Jacques Marx)

vraiment la réalité extérieure objective, mais qui impliquent par contre le lecteur dans un rituel participationniste. On ne s'étonnera pas de leur présence dans le champ littéraire d'un pays - la Belgique - que ses intellectuels et ses artistes ont souvent ressenti sinon comme un non-lieu, tout au moins comme un lieu de réalité incertaine, marqué tantôt par le mal à exister pur et simple, tantôt par une certaine déficience de la symbolisation. Car, comment, et par quoi symboliser la Belgique ?

Ce n'est pas tout. Comment ne pas voir que, dans la perception spatiale du décor, le mimétisme semble, chez Verhaeren, bien moins pertinent que de curieux phénomènes de déformation? Rien de plus significatif, à cet égard, que la description de la plaine flamande dans *Les Campagnes hallucinées* (1893), un recueil où d'aucuns voulurent voir un traité de sociologie en vers, mais qui fait surtout apparaître une interprétation hypertrophiée de la réalité extérieure. Considérons ce paysage morne et débilitant; ces "loins" vaporeux; cet espace battu par le vent, que sillonne interminablement, dans une atmosphère de déclin et de religiosité superstitieuse, la cohorte sinistre des migrants de tous bords - mendiants "immensément lassés", cheminaux suspects, jeteurs de sorts. Tout cela n'est guère réaliste, mais au contraire terriblement fantasmatisé, comme le suggère d'ailleurs la présence, en contrepoint, d'une série de *Chansons de fou* assumant le rôle d'un chœur de désolation. On perçoit, en lisant ces textes, la permanence d'une tension, qui habite l'imaginaire d'une génération manifestement marquée par la rupture schizophrénique: celle de ces écrivains d'expression française, mais de sensibilité flamande (Maeterlinck, Rodenbach), les seuls à se considérer comme réellement belges, qui s'attachèrent à mythifier leurs origines 'du dehors'.⁽¹³⁾ Car c'est à Paris, hors des frontières de son pays natal, que Georges Rodenbach cultiva assez volontiers un dandysme éthéré et très parisien, mais qui maintenait le lien avec le pays: "C'est après avoir délaissé notre Flandre natale, notre Flandre d'enfance et d'adolescence pour venir définitivement à Paris, que nous nous mîmes à écrire des vers et des proses qui en étaient le rappel [...] la Flandre que nous avons recréée et ressuscitée pour nous, dans le mensonge de l'art."⁽¹⁴⁾ Retenons l'expression: le "mensonge de l'art". Elle dit assez toute la part de construction intellectuelle entrant dans la mise en scène du lyrisme national. Verhaeren lui-même n'aurait-il pas déclaré, aux dires de Georges Eekhoud: "Je m'exile pour que la nostalgie de mon pays m'inspire mieux" ?⁽¹⁵⁾

Il en va de même en ce qui concerne Verhaeren. Observons notamment, sur le plan banalement géographique, le curieux partage de domicile franco-belge constamment le sien, entre Paris et la Belgique. N'est-il pas étonnant de voir un écrivain dont l'œuvre a été présentée comme l'émanation même de la terre natale, aussi peu présent en Belgique même? Après tout, bien que né à Saint-Amand, sur les bords de l'Escaut, Verhaeren n'a pratiquement pas vécu en Flandre; il a fait ses études secondaires à Bruxelles et à Gand - dans des établissements francophones, bien entendu - supérieures à l'Université catholique de Louvain, avant de se partager entre Bruxelles et sa maison de campagne, en attendant

l'installation définitive à Saint-Cloud en 1900. Etrange nomadisme d'un écrivain qui, quand il n'était pas à l'étranger, semblait éprouver une nette prédilection pour des lieux périphériques: le Caillou-qui-bique, deux fois plus éloigné de Mons que de Valenciennes, ne se trouve-t-il pas à quelques centaines de mètres à peine de la frontière française? La région est une sorte de cul-de-sac qui prolonge le territoire belge en terre française. Les deux pays sont comme enchevêtrés ...

On a donc vraiment l'impression que Verhaeren s'est tenu comme en lisière de son pays, comme pour s'en distancier, mais aussi pour mieux le voir, le regarder. Et, justement, c'est le regard qui, ici, est tout. Le monde de Verhaeren ne s'identifie pas à la réalité réelle de la Belgique de son temps; ce n'est rien d'autre qu'une sorte d'illumination prismatique du décor par l'esprit, une capacité d'intelligence du sens intime des choses et des connivences secrètes unissant le matériel et le psychique, qu'on retrouvera d'ailleurs dans d'autres formules culturelles spécifiques de nos régions, comme le réalisme magique.

Sur le plan formel, il ne serait d'ailleurs pas difficile d'inventorier les procédés stylistiques qui ont fait de la poésie de Verhaeren quelque chose de reconnaissable entre mille. Il y a, par exemple, la synthèse du concret et de l'abstrait qui rend possible la mise en scène des multiples allégories dont l'œuvre est saturée: 'Le Passeur d'eau', "*un roseau vert entre les dents*" dans *Les Villages illusoires* (1894) ou, dans le même recueil, 'Le Meunier', 'Le Sonneur', 'Le Forgeron', symbole de l'avenir promis à une humanité "*paisible et harmonique*".

Au même registre appartient la personnification, comme dans le célébrisime 'Le Vent', ânonné pendant si longtemps par les écoliers belges, le seul poème qui ait fait l'objet d'un enregistrement de la voix même de Verhaeren. De manière générale, toute l'œuvre se caractérise par une formidable qualité emblématique, jointe à un surinvestissement expressif, qui révèlent un paysage saisi par un imagier, au sens médiéval du terme, doté de ce sens visionnaire que Maeterlinck nommait, dans une formule frappante, "*l'oeil de l'âme*".⁽¹⁶⁾ Œil de peintre, faut-il ajouter, car la représentation doit beaucoup à la tradition picturale de notre pays. On ressent incontestablement, dans certains poèmes comme *L'Escaut*⁽¹⁷⁾ quelque chose de la sensibilité plastique des peintres du plat pays, attentifs aux harmonies du ciel, de l'eau et des atmosphères humides. C'est que Verhaeren était d'abord un visuel, ce que confirme l'importante activité de critique d'art qu'il a assumée notamment dans *L'Art moderne*, la grande revue artistique et littéraire fondée par Edmond Picard. Au fond, il y avait du peintre en lui, un peintre vigoureux qui aurait dérivé vers la littérature.

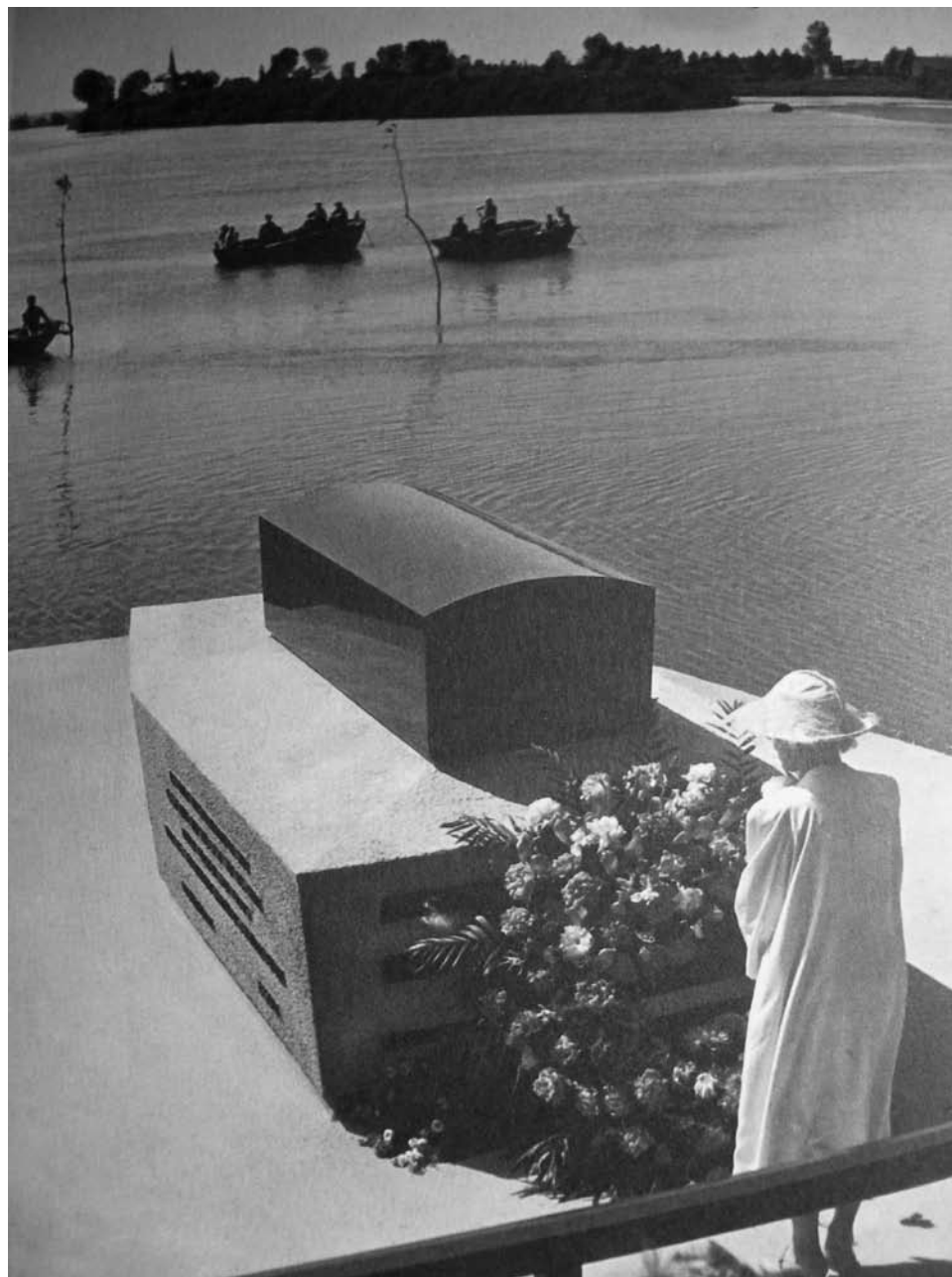
Mais l'analogie va plus loin, et se trouve inscrite dans les enjeux culturels majeurs de la renaissance jeune belge, comme le montre la préoccupation constante du poète d'élucider, dans plusieurs conférences restées inédites,⁽¹⁸⁾ les liens subtils tissés, dans la tradition culturelle de notre pays, entre la peinture et la littérature, par exemple lorsqu'il rapproche Henri Leys (1815-1869) de Charles De Coster; Lemonnier de Rubens.

Faut-il rappeler que la Belgique n'avait pas, avant la renaissance littéraire des années 1880, de tradition littéraire spécifique? Mais elle avait, par contre, une tradition culturelle fortement ancrée dans la production picturale flamande, une constante qui s'est toujours vérifiée, comme le montrent les liens entre James Ensor et Michel de Ghelderode; entre le surréalisme en peinture (Magritte, Delvaux) et le surréalisme littéraire.

Autrement dit, Verhaeren a partagé ici un dessein implicite qui était celui de toute l'intelligentsia de son temps, celui de légitimer l'insertion, dans la prestigieuse filiation de nos peintres, d'une littérature nationale. C'est exactement ce que disait Iwan Gilkin dans le texte fondateur de *La Jeune Belgique*, publié par *La Semaine des étudiants de Louvain* (nov. 1879), la revue estudiantine à laquelle Verhaeren collabora activement lors de ses années d'études à l'université: "*Il faut fonder dans la poésie une école flamande digne de sa sœur aînée, la fille de nos peintres.*"

L'organisation même de l'œuvre lyrique de Verhaeren trahit cette ambition stratégique. En effet, que sont les recueils des *Flamandes* (1883) et des *Moines* (1886), sinon des transpositions d'art, au travers duquel, bien souvent, la France a découvert les paysages du Nord?⁽¹⁹⁾ Mais, surtout, dans les deux recueils, les vignettes, les scènes vues 'à la flamande' - venues des petits maîtres hollandais du XVIIe siècle pour le premier et, pour le second, sans doute de dessins de Constantin Meunier - se font en réalité écho, sur deux tons, à la fois semblables et contrastés, l'un sur le mode sensuel, l'autre, dans un registre mélancolique et mystique.

Or, ce parallélisme contrasté recoupe une distinction intégrée dans la théorie de 'l'âme belge', un concept aussi flou qu'incontournable dans la réflexion de l'époque sur l'identité nationale. Dans un article fameux de la *Revue encyclopédique* (juillet 1897), Edmond Picard avait en effet avancé un thème idéologique d'une simplicité élémentaire, présentant le caractère national de la Belgique comme le résultat de la fusion d'éléments antagonistes hérités d'un double substrat, à la fois germanique et latin. Au même moment, Jacques Pirenne, l'auteur de *La Nation belge* (1899), entreprenait d'ailleurs de démontrer l'antériorité, dans nos régions, de l'unité nationale sur l'unité de gouvernement et cautionnait l'idée de Picard en l'identifiant comme une clef explicative de l'histoire nationale. Verhaeren accrédita lui-même, dans plusieurs conférences, cette pseudo-synthèse qui permettait la prise en compte d'une identité essentiellement flamande, mais exprimée dans la langue de la bourgeoisie française dominante. Ainsi, alors qu'il participait, pendant la guerre, à une tournée de propagande en faveur de la Belgique envahie, il complétait même l'analyse de Picard en distinguant 'l'âme belge', dont les composantes héritées de la tradition picturale sont effectivement, d'après lui, le sensualisme et le mysticisme, de 'l'esprit belge', résultat d'un long travail d'unification poursuivi depuis des siècles et que les circonstances du conflit venaient achever.⁽²⁰⁾ Rien d'étonnant, dès lors, si la notice consacrée à Verhaeren, 'Poète national de la Belgique', par l'*Almanach Hachette* de 1955 cautionne l'affirmation selon laquelle l'écrivain rassemblerait les traits contradictoires de sa 'race': c'est-à-dire la sensualité et le mysticisme. Au total, le chantre de *Toute la Flandre* est donc parvenu à

Koningin Elisabeth bij de grafsteen van Emile Verhaeren te Sint-Amands
(Uit: R. GEVERS, *Les Heures d'Emile et Marthe Verhaeren*, 1976)

ancrer au cœur même de l'idéologie nationale l'illusion d'une unité tellement étroite entre l'inspiration flamande et l'expression littéraire française qu'elle paraissait aller de soi !

Le secret de ce montage conceptuel et littéraire est contenu dans les grandes figurations emblématiques dont l'idéologie nationale devait s'emparer. Ainsi, dans *La Guirlande des dunes*, le poème inaugural 'Un Saule', évoquant la résistance du vieil arbre mordant la vie, au fond du sol - et que le poète personnifie d'entrée de jeu ("*Ce saule-là, je l'aime comme un homme*") - est censé incarner la résistance d'une race forte, aux prises avec les grandes tempêtes de la Mer du Nord. Certains y verront une allégorie significative d'une épopée nationale qui semble, par ailleurs, avoir joué un certain rôle dans l'approfondissement des relations entre le poète et la famille royale de Belgique. Le 30 juin 1911, la reine Elisabeth écrivit en effet à Verhaeren une lettre familière. Elle lui disait toute l'admiration qu'elle éprouvait pour le poème, et terminait en demandant à son correspondant de lui montrer ce fier arbre, quelque part entre Furnes et Coxyde. Quelques jours plus tard, le poète remerciait la souveraine en termes choisis, qui attestent du rôle de poète de cour que Verhaeren accepta un moment d'assumer.⁽²¹⁾

Mais peu importe que sa royale interlocutrice ait ou non cru que cet arbre existât réellement. Comment éviter par contre, d'y voir, une des métaphores centrales du siècle: celle du 'racinement'? L'écrivain avait vécu, de l'intérieur, au travers d'une crise personnelle, le lent processus de désappropriation de soi qui se conclut dans le vertige fin de siècle de la décadence, et qui n'est peut-être, au fond, qu'un aspect du phénomène général de déstructuration de l'ancienne civilisation archaïque et rurale dont *Les Villes tentaculaires* portent témoignage. Lorsque s'annoncèrent les clartés indécises des temps nouveaux, rien ne parut donc plus urgent que le retour à la terre natale, aux aïeux, aux morts comme aux tendresses premières. Il s'agissait de revenir aux origines, de fixer les inquiétantes mobilités de l'exode rural - métaphore de la douloureuse modernité saisissant les masses à l'heure de la révolution industrielle. D'où la plus emblématique, sans doute, des images de piété qui hantent la littérature de dévotion consacrée au poète national: celle du tombeau de granit noir, sur la boucle du grand fleuve, dans un des plus beaux sites de Belgique, qui clôt l'album de Jean Goffin, *Un grand poète chante sa patrie* (Bruxelles, de Meyer, 1959). Dans la mémoire culturelle, Verhaeren est autant associé à ce paysage que Flaubert à la Normandie, Chateaubriand au Grand-Bé. Le poète avait prévu d'y reposer, en communion charnelle avec la terre natale, comme le proclame la célèbre inscription :

*"Le jour que m'abattrà le sort,
C'est dans ton sol, c'est sur tes bords
Qu'on cachera mon corps,
Pour te sentir, même à travers la mort, encore."*

Toute la nation, ou le dire politique

Le tombeau de Verhaeren! Image fusionnelle, par excellence, de communion avec la terre et les morts, que n'eût certes pas désavouée l'écrivain nationaliste français Maurice Barrès: les grandes rêveries barrésiennes, concernent en effet, par excellence, la mort, l'intimité de la terre, qui relie aux profondeurs, l'attachement au milieu originel; c'est-à-dire les grands thèmes de l'idéologie nationaliste. Maurice Barrès définissait l'acte patriotique par excellence comme l'association de l'homme et de l'espace, le racinement dans la terre des morts: "*Ce sont les génies profondément racinés qui créent la digue la plus puissante*", peut-on lire dans sa préface au livre de Henri Davignon, *Le Visage de mon pays. Six essais sur la Belgique* (1921). Or, Davignon est une personnalité représentative de ce qu'on appellera, entre les deux guerres, 'la jeune droite' et, par ailleurs, ses préoccupations nationalistes s'expliquent aussi par son amitié pour Pirenne, qu'il allait souvent visiter à Sart.

Rappelons à ce propos que le nationalisme belge n'a vraiment commencé à se développer, dans notre pays, que dans la décennie précédant le premier conflit mondial. Balbutiant avant 1914, les thèmes nationalistes, et même une certaine idéologie - si l'on ose dire - 'socialiste nationale' ont touché des personnalités comme Fernand Neuray, directeur du *Vingtième siècle* (le journal deviendra en 1918 *La Nation belge*), ainsi que les membres du Jeune Barreau, en particulier l'avocat Léon Hennebicq, né à Mons en 1871, poète, mais aussi polémiste (*Dialogue sur l'Escaut ou les quatre points cardinaux de l'avocat; Genèse de l'impérialisme anglais ...etc.*).

C'est dans ce milieu qu'avait germé l'idée, en 1912-1913, de créer un journal qui porterait le titre de *L'Idée nationale*. La plate-forme idéologique de ce groupe combinait non seulement des velléités expansionnistes, du côté du Luxembourg, de la Flandre zélandaise et du Limbourg hollandais; mais aussi un vif ressentiment contre la politique de neutralité de l'état belge et contre le système parlementaire. Sur tout ce mouvement, l'influence de Barrès a été décisive, plutôt que celle de Maurras, esprit méditerranéen profondément rebelle au génie du Nord.⁽²²⁾ Notons aussi, en ce qui concerne Verhaeren, la similitude d'évolution intellectuelle: comme le premier Barrès - celui de la trilogie centrée sur *Le Culte du Moi* - le poète belge avait été un esthète décadent, pratiquant l'autoscopie égotiste. Comme Barrès, au sortir de la crise, il s'était libéré des affres mortifères de la fin du siècle et avait accédé à la découverte des forces de la vie.

Les deux hommes se connaissaient de longue date. Leurs relations remontaient à l'époque où le premier, jeune rédacteur de la revue *Les Tâches d'encre*, rendait hommage à ce qu'il appelait les 'glorieuses brutalités' des *Flamandes*.⁽²³⁾ Ils s'étaient perdus de vue, mais la guerre les avait rapprochés: il y eut même une entrevue à Saint-Cloud en mai 1916. Les raisons de ces retrouvailles s'inscrivent évidemment dans le contexte du conflit. Car Barrès s'intéressait beaucoup à la Belgique. Il pensait que l'épreuve avait fait surgir dans ce pays

une âme nationale: "*La nationalité belge est créée, perfectionnée sous la pluie de sang*", peut-on lire sous sa plume,⁽²⁴⁾ et c'est d'ailleurs dans cet esprit qu'il avait dédié à son confrère belge un exemplaire des *Déracinés* (1898): "*Au patriote, au fils de la molle terre ensanglantée, j'offre cette petite image de piété.*" Il fournissait ainsi au thème idéologique de 'l'âme belge' une légitimation autrement plus énergique que la poésie: celle de la force des choses. Dans *L'héroïque Belgique*, en 1914, il confirmait d'ailleurs: "*Il y a désormais en Belgique, quelque chose de plus qu'une abondante prospérité matérielle: une âme née dans la souffrance et dans l'honneur, irréconciliable avec le pangermanisme.*"⁽²⁵⁾

C'est donc la Grande Guerre qui fut l'élément déclencheur. On ne saurait assez insister sur ce que cet événement dramatique a représenté pour le grand poète belge. De tous les pays européens, l'Allemagne s'était montré le plus réceptif à son œuvre, qui y avait été traduite, diffusée, commentée par les plus grands intellectuels allemands de l'époque. Autant dire que, dans le contexte d'hystérie militariste qui avait accompagné, en France et en Allemagne, la mobilisation des esprits au garde-à-vous, Verhaeren avait été profondément traumatisé. Lui que l'Allemagne avait salué, à l'occasion de la tournée triomphale faite dans ce pays en 1912, non seulement comme un poète, mais presque comme un messie; lui qui, dans sa conférence mémorable sur *La Culture de l'enthousiasme*, s'était fait le chantre de la fraternité entre les peuples, il avait vu subitement s'effondrer ses illusions humanitaristes. Il avait dû se rendre à l'évidence: tous les efforts entrepris en vue de provoquer le rapprochement intellectuel des cultures n'avaient pu empêcher la catastrophe. Pour l'auteur des *Villes tentaculaires*, ce fut une espèce de révélation. D'un coup, il se découvrit non seulement 'belge' mais aussi 'poète national', chargé d'assumer une mission supérieure: "*À cette minute même où l'on nous annonçait l'invasion préparant peut-être une future annexion, d'un seul coup toutes nos velléités internationales furent balayées: nous devînmes belges comme on devient chrétien par une sorte de surprise et de miracle [...] La qualité de Belge était hautement revendiquée par tous, si bien que ce que la paix n'avait pu faire en soixante-quinze ans, la guerre le fit en un instant*", précisera-t-il peu après dans une conférence faite en Angleterre à l'automne 1914. Très vite, d'ailleurs, il allait se cabrer sur ses positions: la rumeur d'atrocités allemandes, l'incendie de la collégiale et de la bibliothèque de Louvain, l'*Appel aux nations civilisées* - le manifeste pro-impérialiste signé par 93 intellectuels allemands - l'amènèrent à s'investir corps et âme dans la guerre intellectuelle, la 'Krieg der Geister'. Bientôt, il se mit à brûler tout ce qu'il avait adoré: à Romain Rolland, réfugié en Suisse, il écrivit qu'il ne connaissait plus qu'un seul sentiment, la haine; et, dans *La Belgique sanglante*, un pamphlet anti-allemand paru en 1915, il dénonça 'l'Allemagne incivilisable', et même 'l'Allemagne asiatique', selon lui gangrénée par les juifs.

Manifestement la haine l'égarait; en effet, dans une lettre à son ami, le peintre Van Rysselberghe, il a condensé toute sa rancœur dans des termes qui laissent peu de doute sur son état d'esprit: "*Tout ce qu'on peut amasser de haine contre un peuple, je l'amasse et le garde, comme un trésor*" (29 octobre 1914). Son nationalisme est donc né, comme souvent, de la

frustration, de la dépossession.⁽²⁷⁾ Tout le nationalisme belge répercutera à l'envi le cri de Pierre Nothomb: "*Nous n'étions plus astreints au silence immobile; nous pouvions enfin crier: À bas quelqu'un ! Le pays pavoisa: il venait de découvrir son âme.*"⁽²⁸⁾

Le sens national belge ne s'était donc, pensait-on dans cette mouvance intellectuelle, cristallisé que sous la menace du péril extérieur; il n'éclatait que parce qu'il était attaqué. Du coup, prétend Maurice Des Ombiaux, écrivain transformé en fonctionnaire auprès du ministre Brocqueville, à Sainte-Adresse (siège du gouvernement belge en exil), et responsable de la propagande belge en France; dès les premiers jours de l'occupation, la nation qui paraissait jusque-là indifférente aux oeuvres littéraires, se précipita d'un coeur unanime vers les écrivains 'nationaux'.⁽²⁹⁾

On sait que Barrès avait noué avec le paysage - avec les 'lieux où souffle l'esprit' - une relation de complicité qui retentissait jusque dans la musique de ses grands textes: chez lui, comme chez Verhaeren, le regard ne se contente pas de se concentrer; il culmine dans la participation avec la chose observée. Mais, surtout, les lieux fournirent à l'auteur de *La Colline* inspirée le prétexte de toute une orchestration transformant déambulations et pèlerinages en 'leçons de choses' - on veut dire en leçons politiques. C'est ce que montre entre autres *L'Appel au soldat*, dont le chapitre intitulé *La vallée de la Moselle* a pour sous-titre: *Sturel et Saint-Phlin recherchent leurs racines nationales*. Le principe de la leçon de choses est affirmé par Saint-Phlin: le voyage à bicyclette permet de mieux pénétrer l'intimité profonde du pays lorrain, qui est ainsi perçu comme un domaine patrimonial. Pour Barrès, comme pour Verhaeren, la vérité d'un paysage se confondait avec le retour au primitif, à 'l'élémentaire' dont on a déjà parlé.

Autour de ce discours mobilisateur, c'est, en fait, tout un réseau politico-littéraire qui s'est constitué, où Verhaeren apparut désormais comme la grande figure inspiratrice. L'exégèse de ses conférences prononcées pendant la guerre, révèle pleinement toute l'intensité émotionnelle qu'il était capable d'imprimer à des descriptions qui font figure de petites dramaturgies. Dans sa conférence anglaise, déjà citée, sur *Les petites villes de Flandre*, il relate les impressions ressenties lors d'une visite sur le front, en novembre 1914. Il y a vu des bestiaux glissant dans les immenses entonnoirs creusés par les bombes, les carcasses des maisons réduites à des espèces de "*vertèbres préhistoriques*", les troupiers installés dans un cimetière, dormant sur des tombeaux.⁽²⁹⁾ Mais là encore, c'est sa sensibilité d'artiste qui est d'abord agressée, à la vue des monuments d'art détruits: beffrois de Furnes ou de Dixmude, halles médiévales d'Ypres jetées à bas par la '*furor teutonicus*'. Dans un de ces textes, *Les Carillons de Flandre*, il atteint à une puissance synthétique extraordinaire dans l'élaboration de la vision, en notant que les tours et les beffrois, aperçus des tranchées, sont les "*symboles racontant le pays*".⁽³⁰⁾ La destruction des oeuvres d'art forme d'ailleurs le contenu principal des textes publiés pendant cette période, en particulier *Parmi les cendres. La Belgique dévastée*, en 1916.

Un grand Poète chante sa Patrie

La Belgique vue par Emile Verhaeren

PREFACES DE LUC HOMMEL ET
D'ARTHUR HAULOT

LUCIEN DE MEYER
Editeur à Bruxelles

Titelpagina van een fotoboek van Jean Goffin, 'Un grand Poète chante sa Patrie' (Collectie Jacques Marx)

Les écrivains nationaux se mirent donc à l'école de Verhaeren. La pratique, fort en honneur dans les milieux activistes de Sainte-Adresse⁽³¹⁾, consistait à "*interroger son pays*", c'est-à-dire à le regarder. Or, tout regard est une transaction, et une manière de travailler la réalité, 'l'être-là' qui, en l'occurrence - compte tenu de l'indisponibilité du territoire - était plutôt une absence. Le regard sera donc quelque peu biaisé, comme on le voit chez un autre nationaliste convaincu, Eugène Baie, le célèbre auteur du *Siècle des gueux* (1928-1930). Dans son livre sur *La Belgique de demain* (1917), il observait avec un étonnement bien hypocrite que toute une série de villages disséminés en Prusse, "*et portant des noms aux désinences latines*" (Ligneuville, Malmédy, Astenet), semblaient tout perdus, comme des "*personnes déplacées*". Pourtant, constatait-il: "*Tous ces villages ont des airs de chez nous. Ils nous font par dessus la frontière des signes d'intelligence.*"⁽³²⁾

Plus tard, Pierre Nothomb, codifiera la démarche dans son essai *Le Sens du pays. Cités et sites de Belgique* (1930): "*J'interroge mon pays*", disait-il, "*lui demandant conseil. Méthode*

romantique, direz-vous. C'est un risque. Méthode nationale surtout. Mon pays n'est pas seulement un paysage, c'est une histoire, une légende, une tradition."

Le livre était en effet révélateur d'une certaine manière d'appréhender l'espace: ici, la Sambre, comme un 'Styx de bitume'; là, la Dyle, dont le cours sud-nord suggère pour lui l'échange, la conciliation plutôt que la confrontation; là encore, depuis les bords du vieux Zwyn, la majesté entrevue, mais inaccessible, de l'Escaut occidental pourtant tout proche, et qui continuait, dit-il, "sans nous, sa vie faite de nous". L'image n'était pas innocente du tout: pour Nothomb, cet ailleurs désiré n'était pas seulement une figure poétique; c'était aussi un décor réel bien concret, un paysage malheureusement confisqué ... par les Hollandais!

Davignon, enfin, dans un essai publié en 1913 sous le titre *Le peuple belge, sa physionomie pittoresque et morale*, fournit un mode d'emploi, où l'on retrouve les qualités scénographiques et globalisantes qui avaient fait le succès de Verhaeren. Il s'agit d'une véritable géographie historique dont le but est de nous faire découvrir la "complicité mystérieuse" d'un sol qui a produit deux races, harmonieusement imbriquées dans un espace unifié. Plus exactement, savamment gradué. Nous découvrons donc d'abord, dans la plaine maritime, une population fruste mais grave et obstinée, courbée sous le fouet des intempéries, en lutte avec les éléments, et qui s'identifie au sol "mou, humide et gras" dont elle cherche à s'approprier la fécondité. Ensuite, le paysage se modifie; la plaine s'élève, la courbe du paysage s'accorde, par transitions insensibles, avec une certaine modification de la sociabilité. Progressivement apparaissent des facteurs de différenciation: ainsi, chez le Wallon, le souci du perfectionnement individuel et de la culture désintéressée, qui, ajoute Davignon, "s'allie à la variété du sol, à son aspect pittoresque et au goût du mouvement qu'on y puise. Car l'horizon change en Wallonie à chaque modulation de terrain" ! Rien de brusque dans tout cela. Au contraire, tout est vu dans une perspective associationniste. Tout s'estompe, se fond dans un parcours jalonné de transitions insensibles qui culmine dans la conclusion empruntée directement à Verhaeren:

"Mon pays tout entier vit et pense en mon corps;
Il absorbe ma force en sa force profonde
Pour que je sente mieux, à travers lui, le monde
Et célèbre la terre avec un chant plus fort."

Puissance des lieux! Leur poids d'évidence, soudain, ramène vers le concret, et, de ce fait, alourdit la spéculation vaine, écrase les contradictions apparentes. Carton de Wiart s'en souviendra, lorsqu'il prononça, en novembre 1916, sur la place de l'Hôtel-de-Ville de Rouen, l'oraison funèbre de Verhaeren. Le ministre rappela que le poète avait intimement ressenti l'équation de son être avec le sol natal, et montra comment il avait saisi la profonde unité d'une terre, "variée coupée par l'Escaut et la Meuse et qui monte si harmonieusement des sables de la mer du Nord aux campagnes des Flandres, aux mamelons verdoyants du Brabant,

aux vallées rocheuses et aux plateaux d'Ardenne".⁽³³⁾ Le moyen stylistique utilisé par Carton de Wiart était classique. Il venait de Barrès et de Verhaeren lui-même: il consistait dans l'exploitation politique de la vision panoramique.

On le voit également pratiquée dans ce roman extraordinaire qu'est *Un Belge* (1913) d'Henri Davignon, un livre issu directement de réminiscences barrésiennes, qui parut d'abord en feuilleton, comme *La Colline inspirée* d'ailleurs, de septembre à novembre 1912, dans *La Revue hebdomadaire* de Fernand Laudet. C'est une fois de plus Verhaeren qui fournit la formule d'amalgamation du dualisme belge, c'est-à-dire, une fois encore, une remontée aux origines, en association étroite avec les paysages. C'est que Davignon, petit-fils d'une Française, mais né d'une mère flamande - et lui-même époux d'une Gantoise! - se disait profondément tourmenté par le dualisme belge. Sa démarche ambitionnait donc d'élaborer une synthèse à la fois romanesque et réaliste du patrimoine collectif, au-delà, disait-il, du régionalisme farouche de certains milieux flamands, et du "fétichisme de l'esprit français". De là le projet du roman, qui évoque l'entreprise d'un intellectuel flamand, François Chantraine, de mère wallonne, parti à la recherche de ses antécédents et qui accède à la compréhension du dualisme à travers la conscience de l'amour qu'il voue à sa cousine, Walburge de Walle, la Flamande. L'association des personnages aux décors est constante. Walburge est "un beau canal en Flandre, clair et droit comme une vie heureuse et tout caressé de soleil". L'identification est pour le moins curieuse! Mais ici le mot confère à la Flandre des qualités de netteté, qui appartiennent en propre à la peinture flamande. Au centre du livre, d'ailleurs, paraît un tableau somptueux, évoquant le canal reliant Gand aux bouches de l'Escaut. Tout est donc filtré, médiatisé dans l'écriture picturale, que, d'ailleurs, l'auteur assume: "Quels mots d'ailleurs et d'aucune langue seraient assez picturaux?", nous assure l'auteur. Mais, au passage, derrière le travestissement esthétique, l'idéologique se donne à lire, puisque Davignon marque sa déception. Sans doute, le paysage de Flandre rappelle souvent les marines hollandaises. Mais, il n'y a pas de doute: "C'est nous qui peuplons aussi de beaux navires les eaux de l'embouchure. Sans Anvers, sans Gand, que serait la baie dont Flessingue est l'impuissante gardienne?"

Enfin, tout se conclut. À 'Bruges-la-vivante', précise l'écrivain, François, monté au sommet de la tour des Halles, découvre à la fois, dans une sorte d'illumination, le sens de son amour pour Walburge (qui vient de jouer le rôle de la Vierge Marie dans la procession du Saint-Sang!), et l'immensité de la plaine flamande aboutissant, lorsqu'on suit du regard le canal conduisant à Zeebruge, à la 'guirlande des dunes'. Dans l'ondolement vaporeux des plages, on devine le bout du pays, le dernier coin de sol natal dans "l'infini du monde".

Mais heureusement, au-delà ... par-delà les étroitesse de la frange côtière, il y avait encore autre chose: un ailleurs alternatif, infini - le Congo belge - réclamant notre amour et notre énergie; des terres vastes et vierges que Davignon appelait "l'autre face de la patrie" (entendons son visage consensuel).

Laissons-lui donc la responsabilité de sa conclusion: "Un pays n'est jamais petit qui est riverain de la mer!"

Betoging in de straten van Herstal, februari-maart 1966 (© Photo Robyns)

Commentaar Marijke Van Hemeldonck: opvallend is de grote aanwezigheid van Vlaamse vrouwen, vooral van de BBTK-Grootwarenhuizen. Ik herken ook Antwerpse militanten van de KP. Alle betogingen hadden plaats tijdens de werk- of schooluren. Vele vrouwen konden bijgevolg niet meelopen in de betogingen. De foto's tonen dus niet zozeer de populaire bijval van de staking, als wel de politieke recuperatie door de KP en de vredesbeweging en door de Femmes Prévoyantes Socialistes.

De vrouwenstaking van Herstal (1966): in België startschot van het moderne feminisme, in Europa grondslag van het EU-gelijkheidsrecht

Marijke Van Hemeldonck, ere-europarlementslid

Algemeen neemt men aan dat in de loop van de 20e eeuw het statuut en de rechten van de vrouw onomkeerbaar gewijzigd zijn. Men verwijst dan naar de burgerrechten van de vrouw verworven door de pioniersters van het ‘feminisme van de eerste golf’ en komt zo bij een ‘tweede golf van het feminisme’ over de plaats van de vrouw in de maatschappij. De tweede golf wordt in België vaak getrivialiseerd als een ludieke episode van de culturele contestatie, overgewaaid uit Nederland (Dolle Mina, Provo’s) of als een ‘zij-tak’ van de mei 68-contestatie, overgewaaid uit Frankrijk, en bovendien geïnspireerd op De Beauvoir (*Le deuxième sexe*, 1949) of Betty Friedan (*The Feminine Mystique*, 1963).

Men vergeet daarbij dat in België de tweede golf noch op 11 november 1972 met het VOK (Vrouwenaktiecomitee), noch in mei 68 met de studentencontestatie, een aanvang nam. Het vertrekpunt lag eerder, en een wereld verder: een arbeidsconflict, op 16 februari 1966 ontketend door fabrieksarbeidsters. In werkelijkheid waren de dertien weken staking van de ‘femmes-machines’ in de wapenfabriek van Herstal en het jarenlang procederen van enkele ‘flying hostesses’ van SABENA op elkaar aansluitende episodes in de strijd voor wat de socioloog Robert Gubbels de *“economische burgerrechten van de vrouw”* heeft genoemd. Van historische betekenis is bovendien dat beide acties zich beroepen op het Verdrag van Rome (1957) dat gelijk loon voor gelijk werk waarborgt binnen het verenigd Europa. Voor de allereerste keer werd inzake arbeidsrecht verwezen naar de EEG/EU.

Het tellen van de petitieijsten. Miet Pernot van de Kristelijke Arbeidersvrouwen (KAV) (r.) en de stakingsleidster Charlotte Hauglustaine (l. naast man) (© Photo Robyns)

Historici van het feminisme en van het arbeidsrecht zouden er goed aan doen deze model-arbeidsconflicten te bestuderen, zowel wat betreft het verloop als de gevolgen ervan.

In de FN-wapenfabriek te Herstal brak op 16 februari 1966 een spontane staking uit van arbeidsters die identiek hetzelfde zware precisiewerk deden als de mannen in dezelfde montagehal, voor een loon dat 25 % lager lag. Men noemde ze ‘femmes-machines’ omdat ze de loop van geweren door oververhitte boormachines trokken. Dat gebeurde onder hoge oliedruk, waardoor ze helemaal onder stinkende olie en zwart metaalstof zaten. De staking startte als ‘wilde’ staking, dus niet op initiatief van – maar achteraf wel erkend en onderhandeld door – de socialistische metaalvakbond van het ABVV. De omstandigheden voor een krachtmeting bleken ideaal: in het Luikse heerste een acuut gebrek aan arbeidskrachten, waardoor zelfs wapenfabrieken vrouwen aanwierven voor ‘mannenwerk’. De arbeidsters werkten ook midden in de productieketen. Door hun staking viel de volledige productieketen stil en zo veroorzaakten ze een productiestop van elf weken, die zich bovendien achteraf nog uitbreidde tot andere bedrijven in de sector metaal, onder meer tot ACEC Charleroi. Bij FN Herstal bestond wel een collectieve arbeidsovereenkomst (CAO) met classificaties van de arbeidsposten die strookten met de criteria van de Internationale Arbeidsorganisatie, maar alleen mannen op deze posten kregen het loon voorzien in de CAO. Er waren geen

Meeting in Luik, eind maart 1966. Zittend aan tafel: Annie Massay (l.), afgevaardigde vakbond Grootwarenhuizen Luik en Emilienne Brunfaut (r.). De spreekster is Georgette Ciselet uit Verviers

Commentaar MVH: de ABVV-leiders namen geen deel aan de betoging, maar probeerden op een meeting de vrouwen in de vakbond opnieuw 'onder controle' te krijgen

vrouwen bij de leiding van de vakbond, maar alle arbeidsters waren aangesloten en enkelen waren verkozen als syndicaal afgevaardigde van hun werkplaats. Ondanks een onderhandelingscontext die strategisch volledig ten gunste van de arbeidsters uitviel vertoonde de onderhandelingswijze meerdere zwakke punten. Zo verdwenen de actievoerende vrouwen uit het onderhandelingsproces. Charlotte Hauglustaine, de stakingsleidster, was wel verkozen als vakbondsafgevaardigde van haar productie-eenheid, maar ze had geen mandaat om de ABVV-leden in het bedrijf te vertegenwoordigen aan de onderhandelingstafel. Onderhandelen deden de (uiteraard mannelijke) hoofddélégués en het bleek al snel dat ze de eisen van de staaksters niet helemaal begrepen, noch de internationale verdragrechtelijke verankering ervan in de Europese Gemeenschap.

Probleemblindheid tegenover vrouwenarbeid paste bij een nobele ‘machos’-sector zoals de metaalnijverheid. Het was trouwens een zéér verspreid euvel in de wereld van de arbeid en in de politiek. Ongewild heeft de vakbeweging echter toch bijgedragen tot de informatie van de arbeidsters en zo tot de actie. In de aanloop naar verkiezingen voor de ondernemingsraad konden de bonden vormingsdagen organiseren voor hun verkozenen en kandidaten. Maar in de jaren 1960 duldde het fatsoen niet dat vrouwen ’s nachts

Steunbetoging te Luik, april 1966 (© Propress Bruxelles)

Commentaar MVH: de spandoeken 'Grévistes Charleroi' (dat was ACEC) en 'Borinage, solidarité' (de mijnstreek) wijzen op de solidariteit van andere industriebekkens. De vrouwenbewegingen zijn al aanwezig: zowel de zuilgebonden Kristelijke Arbeidersvrouwen (KAV) als de meer feministische verenigingen, waarvan de slogan 'Grâce à vous, nos filles ne seront plus exploitées' aantoont dat ze al aan de strategie van ná de staking denken. Noteer de twee mannen in pak en das tegen de boom links: dat zijn noch arbeiders, noch vakbondsleiders, maar mannen van de staatsveiligheid. De KP had van bij het begin gemobiliseerd in het Luikse en ook de maoïsten waren - zwak- vertegenwoordigd. Het was dus 'normaal' dat de staatsveiligheid een oogje in het zeil hield; men vreesde een eventuele uitbreiding naar andere bedrijven.

uithuizig waren, of dat mannen en vrouwen samen op de cursus zaten. Voor het eerst werden dus enkele aparte, kortere studiedagen voor vrouwen ingericht. In de kaderschool voor mannen speelden de studiediensten van het ABVV en de vakbondsleiders van de sector een gewichtige rol. Geen van hen wou zijn status afzwakken door eerder arbeiders, verkoopsters en tikjuffrouwen toe te spreken. Men deed dus een beroep op de monitrices van een vakantiekolonie voor de begeleiding en op enkele militante vrouwen uit de (socialistische) beweging voor de inhoud. Over het onderwerp *Problemen van de werkende vrouw* bestond noch handleiding noch programma. De deelnemers leerden zingen dat *Un kilomètre à pied, ça use, ça use!* En voorts hoorden ze voor het eerst van hun leven over internationale rechtsinstrumenten aangaande vrouwenarbeid: de conventies van de Internationale Arbeidsorganisatie, art. 119 van het Verdrag van Rome.

De lesgeefsters brachten de informatie over en kregen levensverhalen te horen, door elkaar, over arbeidsproblemen, gezinsleven, geldgebrek, ongewenste zwangerschap en het banale machisme in fabriek en gezin. Kortom al wat de vakbondsleiding nooit gehoord of gezien had, of had willen weten.

Arbeidsproblemen kan men eventueel aankaarten in de ondernemingsraad, bij het comité veiligheid of op de vakbondsvergadering. Maar in het ware leven zit alles aan elkaar vast. Als je werkkleren stijf staan van de smurrie, als je ruikt naar zweet en machineolie dan gaat de weg van fabriek tot thuis via het buitenplatform van de tram, want de andere passagiers mijden je. Arbeidsprobleem of vrouwelijke frivoliteit? Als je moeder op haar vijfenvestigste haar zevende kind krijgt word je van school gehaald om op de andere kinderen te passen. Is je ongeschooldheid en het gebrek aan contraceptie dan een arbeidsprobleem of een familiaal probleem? Als je man elke dag met de hond gaat wandelen, maar nooit met zijn kinderen of zijn vrouw, waar kan je daarover praten? Met de vrouwen op het werk, ja. Met de mannen van de vakbond? Ondenkbaar.

En de revolutie begint te broeien. Moeilijk te verwoorden, al dat onrecht, de vernedering, de zorgen. Vooral moeilijk terug te vinden in de klassieke grievencatalogus van de vakbond. Behalve dan het mindere loon voor hetzelfde werk, de ultieme minachting. Maar ook dát begrijpt de vakbond niet helemaal. Als BRT-nieuwsman Kris Borms in de eerste stakingsdagen vraagt aan de hoofddélégué bij FN waarom de vrouwen staken, zegt deze verbluft: *"Ik zou het niet weten, meneer."* Na een paar dagen weifelen verklaart de vakbond zich solidair met de staaksters.

De grieven over het loonverschil worden niet geformuleerd als een eis tot gelijkheid, maar als een eis voor hoger loon. Het Europese argument wordt weggewuifd. Toch had de socialistische senator en VUB-professor Piet Vermeylen in een hoofdartikel van *Le Journal des Tribunaux* bepleit dat artikel 119 van het Verdrag van Rome niet alleen een internationaal rechtsmiddel levert, maar bovendien self-executing (onmiddellijk toepasbaar) is in het Herstal-conflict. Nationale Arbeidsraad en ministerie van Arbeid en Tewerkstelling blijven echter opmerkelijk zwijgen, al staken meerdere duizenden arbeiders al tien, elf weken,

al komt zelfs de internationale pers af op deze primeur. Geen enkele stellingname naar buitenuit van de nationale leiding van het ABVV. Ontgaat hen de principiële draagwijdte van de staking, of vrezen ze de uitbreiding ervan tot andere sectoren, waar het loonsverschil nog veel groter is? Lijkt het gelijkheidsbeginsel hen buitenissig? Kennen hun juristen het EU-verdrag niet? Als de staking weken aansleept zet de werkgeversorganisatie VBO de bedrijfsleiding aan een 'globale oplossing' voor te stellen: er wordt een flinke geldsom beschikbaar gesteld voor alle werknemers (mannen en vrouwen) plus een bedrag voor 'sociale voorzieningen'. Aan de vakbond om de modaliteiten te bepalen. Dè valstrik, maar alleen de juristen bespeuren die. Het werk wordt hervat. Classificaties en taakbeschrijving blijven onveranderd. De geldsom wordt omgezet in premies, verdeeld over meerdere categorieën arbeiders. Vakbond en werknemers zijn tevreden. Na een paar jaar is de premie echter geërodeerd, want niet opgenomen in de loonstructuur. Er worden geen vrouwen meer ingezet op arbeidsposten waar ook mannen werken. Nieuwe technologieën en materialen veranderen het productieproces. De ontmanteling van de metaalindustrie is begonnen. Er zal nooit meer een principiële staking mogelijk zijn. En wat is er geworden van de grieven buiten het loonconflict? Met 'sociale voorzieningen' bedoelden de arbeiders kinderopvang. Een crèche is er nooit gekomen, wel een voetbalveld 'als compensatie voor de mannelijke werknemers' (die door de vrouwenstaking wel technisch werkloos werden, maar zich er toch niet bij aansloten). Vrouwen op 'besluitposten' zijn er pas veel later gekomen in de arbeidswereld.

Toch was de staking in Herstal een mijlpaal. Ze heeft alle werkende vrouwen in Europa wakker geschud. En ze heeft vrouwensolidariteit zichtbaar gemaakt. Ze heeft ook de SABENA-stewardessen ertoe aangezet de jarenlange juridische weg te kiezen: een proces gedragen tot het Europese Hof, na uitputting van alle nationale rechtsmiddelen. Wanneer het Europese Hof uiteindelijk geschiedenis maakt door te erkennen dat het Europese Verdrag het recht op gelijk loon voor gelijk werk waarborgt, is het hek van de dam. In de jaren 1970 en begin van de jaren 1980 bouwt de Europese Unie het arrest van het Europese Hof uit tot een codex van Europese richtlijnen en maatregelen over man-vrouwgelijkheid, geldig in alle toenmalige en alle toekomstige lidstaten van de EU. Deze codex omschrijft gelijkheid in opleidings- en tewerkstellingskansen, gelijkheid in rechtstreeks en uitgesteld loon (sociale zekerheid en pensioen), gelijkheid als ouder, gelijkheid als partner in huwelijk of relatie enz. Daar bovenop komen regelingen inzake geweld, toegang tot vruchtbaarheidsbeheersing, echtscheiding enz.

Ook de strategie en de allianties bij het tot stand komen van deze Europese richtlijnen en programma's verdienen een bijzonder onderzoek. De teksten werden in de grootste discretie voorbereid door een coalitie van vrouwelijke eurocraten, vrouwelijke juristen en vrouwelijke parlementsleden uit alle lidstaten en uit haast alle politieke fracties. De solidariteit binnen die behendige coalitie heeft nooit gefaald, al werden Britse conservatieve en Duitse of Spaanse christendemocratische vrouwen soms zwaar onder druk gezet.

Het is paradoxaal dat de hefboom voor de economische en sociale burgerrechten van

Steunbetoging te Luik, april 1966

Commentaar MVH: Let op de dame in chanelpakje met chique handtas bij het vijfde spandoeck: in deze betoging zijn er geen staaksters meer, maar drukkingsgroepen en parlementsleden die hopen op een parlementair of een regeringsinitiatief.

de vrouw uiteindelijk gevonden werd in artikel 119 van het Europese Verdrag. De vaders van Europa hadden dit artikel immers helemaal niet bedoeld als een instrument van vrouwenemancipatie. Het was oorspronkelijk bedoeld als maatregel tegen de concurrentie van Europese lageloonzones ...

Een kranige stakingsleidster in Herstal en duizenden moedige arbeidsters, een verontwaardigde stewardess, de solidaire leden van de formele en informele vrouwenbeweging, de vakkundige vrouwelijke juristen en ambtenaren, de moedige en behendige vrouwen in het Europese parlement: ze hebben allen samen geschiedenis geschreven. Alle vrouwen in de EU-lidstaten zijn hen erkenning en dankbaarheid verschuldigd.

België zou bijzonder trots moeten zijn op de pioniersrol, het pluralisme en de strijdbaarheid van zijn vrouwen en zijn vrouwenbeweging. Vrouwen worden intussen wel barones voor het kwelen van vulgaire liedjes, en anderen voor wat vulgarisatie of enige goede werken, maar noch Charlotte Hauglustaine, stakingsleidster in Herstal, noch mevrouw Defrenne, klagster voor het Europese Hof, noch enige van de juristen en activisten die jaren gependend hebben aan de strijd voor gelijkheid hebben ooit een nationale erkenning gekregen. Niet eens het Teken van de Arbeid. Een socialistisch minister heeft ooit voorgesteld een Orde van de Geus op te richten. Geen slecht idee, maar een Orde van de Dulle Griet ware allicht nog beter.

Restitutie in mineur. Seymour J. Pomrenze, hoofd van het Offenbach Archival Depot restitueert Belgisch materiaal aan Raymond Lemaire, medewerker van het Office de Récupération Économique, 1946
 (© Nationaal Archief Den Haag, Archief van de familie Graswinckel (nummer toegang 3.20.19.01, inv.nr. 21.)

The Nazi Looting of Books in Belgium and their Partial Restitution

**International Conference 'Future of the Lost Cultural Heritage',
 Český Krumlov, 22-24 november 2005**

Michel Vermote, Amsab-ISG

Na de media-aandacht naar aanleiding van de teruggave van een belangrijk deel van het Belgisch archiefmateriaal door Moskou in mei 2002 ⁽¹⁾ is het onderwerp wat op de achtergrond geraakt.

*Amsab-ISG speelde een belangrijke rol in het restitutieproces maar leverde ook een bijdrage tot het onderzoek naar de confiscatie en restitutie van archief- en bibliotheekmateriaal naar aanleiding van de Tweede Wereldoorlog.⁽²⁾ Een onderzoek dat vanaf de jaren 1990 internationaal op gang kwam op basis van nieuw beschikbaar archiefmateriaal. Na de praktische onderzoeksfase gericht op het identificeren en documenteren van de in Moskou teruggevonden archieven (en de vormers ervan) wordt nu vanuit een breder perspectief de totaliteit van de problematiek bekeken. Binnenkort verschijnt in dat verband van Michel Vermote en Jacques Lust, 'Papieren Bitte!' *The Confiscation and Restitution of Belgian Archives and Libraries (1940-2002)*.⁽³⁾*

*In november 2005 was er ook mijn bijdrage op de internationale conferentie, georganiseerd door het Tjechische Documentation Centre for Property Transfer of Cultural Assets of WWII Victims, onder de titel *Future of the Lost Cultural Heritage*. De studie van de bibliotheekroof stond er op het programma in het onderdeel *Books as Forgotten Part of the Confiscation and Spoils of War*.⁽⁴⁾ Een zeer terechte invalshoek, zoals bleek uit de verschillende bijdragen, waaronder de Belgische, die we hier in het Engels weergeven.*

Introduction

In the story of confiscation and restitution of cultural goods during and after the Second World War the looting of library material in Belgium can indeed be considered a forgotten episode. In general, publications are considered not to possess the same singularity as works of art or archives (although in the case of *curiosa* this is not appropriate). Consequently, they are not given the same historical or commercial value. This is probably part of an explanation. Talking of the looting of library material in Belgium I would first like to mention the destruction of the university library of Louvain (founded in 1636).⁽⁵⁾

The torching in August 1914 of this unique library collection of more than 300,000 precious publications, 1,000 manuscripts and several art collections caused great indignation. The pointless ravaging of the respectable university town of Louvain became the symbol of the barbaric attitude of the German army. The fate of the Louvain library obtained mythical dimensions and was even compared to that of the ancient library of Alexandria. Louvain was considered - in the words of the German historian Wolfgang Schivelbusch - the Sarajevo of the European intelligentsia. This general indignation formed the basis for an international campaign of solidarity - led by the USA - and a unique effort of rebuilding that resulted in the inauguration on Independence Day 1928 of what was called 'America's gift to Belgium': a new university library.

At the beginning of the Second World War German commandos were ordered to pay special attention to the confiscation of the book collection that had been reconstructed with considerable financial contributions from Germany in accordance with a clause in the Treaty of Versailles. Apparently the intelligence service was not aware of the fact that a few days earlier the unthinkable had happened: the new university library with its 900,000 volumes had caught fire and was still burning at the time the recommendation reached the Sicherheitsdienst in Brussels.

This is not a case of plunder, but destruction by war. But we should note that after the war this was seen as the main assault on libraries in our country. It caused great indignation again and actions of support and restoration were initiated. It became part of our collective memory.

Nazi Looting of Books in Belgium

In contrast - shortly after the war - little was known on the activities of Nazi-plunder organisations such as the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). Compared to The Netherlands and France the cultural plunder and the itinerary of the ERR in Belgium were not well documented.⁽⁶⁾ This had its effect on the activities of the Belgian restitution office (ORE - Office de Récupération Economique) and consequently on restitution to our country.

This situation of ignorance would only be recognized in the mid nineties after the reappearance of at least part of the confiscated archives in Russia, but most important by the discovery in Kiev of the missing ERR archives on activities in Belgium.⁽⁷⁾ It is on the basis of this archival material - revealed to us by Patricia Grimsted - that we were able to present a list of libraries looted by the ERR, even make a general overview of confiscations in Belgium and to join the research on the subject that was initiated on an international level in the nineties.

Ever since the restitution of an important package of archival material from Moscow in May 2002, it has been our ambition to continue to contribute to that research. In this sense I would like to present a summary on the library plunder in Belgium considering the following points:

- The quantification of the confiscated publications is speculative. A number of 150,000 publications looted from Belgium may be considered a realistic estimate. This is based on the fact that approximately a thousand cases of archival and library material found their way to Germany. From an analysis of the description of the content of a number of these cases an average figure of 150 publications per case was put forward as realistic by the Study Commission Jewish Goods in a report published in 2001.⁽⁸⁾ I would like to put a question mark on the methodology, but see no other possible approach.
- Also the content of the plunder is difficult to determine: catalogues of plundered libraries are rare, and totally lacking for private collections. The general descriptions made by the German services are the only indications. In that sense the general list made up by the ERR in 1943 of all their interventions is a useful tool.⁽⁹⁾ Related documents also indicate the estimated value of the different confiscations.⁽¹⁰⁾ (a clear indication of the fact that we are talking of pure and simple plunder, notwithstanding the ideological pretensions of the ERR). In order to draw the picture I would like to mention some significant examples. As most important (and valuable) I indicate the following libraries of institutes and organisations:

The National Institute of Social History (Brussels): 220 cases containing the book collection of the founding fathers of the Belgian Workers' Party. This unique collection was sent to Amsterdam where it was integrated by the ERR in the holdings of the International Institute of Social History.

The Jesuit convent (Enghien): 200 cases containing 80,000 volumes (here, average per case is 400). The ERR described the library as a treasure trove of information on the history and cultural politics of the Jesuit Order and linked to the politics of Catholicism in Belgium.

The result of the confiscation of several Masonic libraries was packed in more than 200 cases. They were described in the separate reports as most valuable book collections with publications from the 17th century on.

The library of the École des Hautes Etudes (Ghent): packed in 100 cases. Containing a scientific and a lending library. Little is known on the content; apart from the

fact that the school was considered an outpost of French culture on Flemish soil and 'unfriendly' to Nazism.

- The lack of information is even more obvious for personal libraries. I mention some considered most precious according to the confiscation reports:

Paul Hymans: no information on the content. But the ERR considered the confiscated library of the late minister Paul Hymans (a Liberal who fled with his Jewish wife to France and deceased there in June 1940) as extremely valuable. The more than 4,000 books ranked first on the list of estimated value (of personal libraries).

Henri Grégoire: the library of the professor in Slavonic studies contained rare publications and exclusive Byzantine publications.

Duc de Guise: French royalist and pretender to the throne, who had fled the country. The ERR eyed the library of 20,000 books, many on the French Revolution and military history. Rare publications also on the royalist movement in France and the Action Française.

Olympe Gilbert: at the home of the Liberal senator 23 crates were confiscated. They included a 'Walloon' library, with all publications on regional topics since 1920.

Paul Van Zeeland: the library of former Prime Minister Paul Van Zeeland, who had fled to the United States of America, contained scholarly books and journals on economics, politics, and literature, 'rich in first editions'. 21 cases were stacked on the ERR lorry. The only trace of this seizure is the separate fond established for his (very few) papers in Moscow (Osobyi fond 248; 16 files).

Partial restitution

The undocumented and rather belated action of the official Belgian restitution service ORE led to a meagre result on book recovery after the war. In the cultural field the main attention of the ORE went to the restitution of stolen art. Archives and libraries of private origin were of lesser consideration.⁽¹¹⁾

When the Belgian Government returned from exile in London in 1944, it tried to adapt itself quickly to the realities and consequences of a country economically devastated during occupation. It started rebuilding and reorganising its future. Local services and national ministries were engaged in compensating for the war victims, resettling refugees, and mapping war damages. The international awareness of cultural plunder was reflected in Belgium, but the public opinion was focused on headline-grabbers such as the theft of the painting *the Mystic Lamb* by the brothers Van Eyck. In accordance with international agreements Belgium created operational services to trace and recover war losses on economic, financial and also cultural levels. But the ORE - that operated between 1944 and 1967- was not only responsible for the discovery, identification, and the restitution of cultural goods on an international level. A clearly defined aim, but as such an immense undertaking.

'The Belgians are coming'. In mei 2002, tien jaar na de ontdekking ervan, werd de Belgische archiefschat vanuit het Osobyi-archief op transport gezet door het Belgisch leger

In Germany the main objective for the ORE was the restitution of ships and trains plundered at the end of the Second World War and the search for important stocks of valuables taken from Belgium, such as diamonds and financial assets, including the Belgian gold reserves.

Research efforts for cultural losses had to be integrated with these economic and financial operations. The entire staff of the ORE cultural service amounted to a maximum of five persons, only two of whom were trained art historians. From the Allied restitution authorities in Germany and Austria, through co-operation with the French and Dutch services, ORE recovered a mere 198 crates of archival material and books; a disappointingly low amount in comparison with our neighbouring states of The Netherlands and France. A prudent estimate leads us to assess the total recovery at probably around 20 % of the books plundered by the ERR in Belgium. The explanation for this outcome is multiple: shortage of German documents. Lack of experts; in casu librarians who were given the opportunity to do thorough research on the book material on location (in the different collecting points - Offenbach, Tanzenberg). But above all - as already mentioned- a general lack of interest in cultural goods, compared to the economic and financial affairs. Within the cultural sector most attention went out to works of art, and there was also a distinction made between private and State owned goods.

Even in the case of recuperation or repatriation there was no guarantee for restitution to rightful owners by the ORE.

Frans Baudouin, one of the famous ORE art historians and the only all-around cultural specialist, personally visited Tanzenberg which had fallen in the British Zone of Occupation in Austrian Carinthia. Here, in excess of half a million books plundered by the ERR for the future Central Library of the Hohe Schule was discovered after the war. He witnessed on the lack of information concerning persons whose books had been looted in Belgium. He could not identify most of the names in Tanzenberg. *"Their card file contains 7,700 names"*, he reported. He noticed several names of well known Belgian families, like Eviera, Tolkowski, Seyffers, Van Hulthem, de Blauwe, Stern and Oppenheim. He enquired Brussels: *"Can you identify these names in Brussels?"* Positive identification of who had been looted in Belgium never came from Brussels, and hence the ORE did not return a single book to Stern, Seyffers or Tolkowski. The potential restitution operation was completely unsuccessful.⁽¹²⁾

The ORE undertook neither investigation in The Netherlands nor closer co-operation with France. We know for example, of a consignment of fifteen crates dated 16th and 25th February 1949, for which the French had specified the content. Although these books had first been sent with a restitution shipment to France, and then forwarded from Paris to Brussels, the ORE undertook no further investigation to return them to their private owners in Belgium. In a more personalised approach I would like to mention one concrete example in order to illustrate what this situation meant for the persons behind the figures:

I can refer to Alice Pels (1882-1963), secretary of the International Committee of Socialist Women and an active anti-fascist before the war. She was arrested - also because she was Jewish - shortly after the outbreak of the war and took hiding after her release in 1943. Her library was sent to Berlin in 21 cases in 1942. It contained a lot of valuable first prints (according to German confiscation documents), books in French, Dutch, German and English on socialism, women's rights, philosophy, history and German literature of the 17th, 18th and 19th century. In her demand on war damage she described it herself as a library of 7,500 bounded volumes, containing publications on Belgian history, Dutch, French, German and English classical works, some 17th and 18th prints of Plantin and a great number of memoirs (Chateaubriand, Talleyrand, Goncourt, Saint-Simon, etc ...). She could not provide a detailed descriptive list. The ORE would finally be able to reconstitute (through the French restitution services) 200 publications, or less than 3 % of the total loss.

It appears that in most cases of personal loss of library material the percentage of restitution seldom reached the limit of 10 % of the pre-war library. And in case the victims or the heirs did not formally introduce a claim to the Ministry of Reconstruction, no action or research was undertaken by the ORE and restitution was excluded. The ORE would - on the contrary - be engaged in the selling of unidentified objects.

Moreover because the Nazi concept of creating national libraries meant that books had been brought together by language, there were complications. The plundered Belgian libraries had thereby been split up on a linguistic basis and books had been labelled with *"FR"* or *"HOL"*, depending on the language in which they were written: *"französisch"* or *"holländisch"*. There was of course no room in this conception for a separate category of Belgian books. It would appear that post-war attempts at restitution by the Allies were confused by this German classification, which was mistakenly interpreted as indicating the country of origin: *"France"* or *"Holland"*.⁽¹³⁾

This assumption is confirmed by the restitution figures from the Offenbach Archival Depot. Some 3,000 titles (even less than the number of books returned to the United Kingdom) were returned to Belgium, contrasting enormously with restitutions to neighbouring occupied countries: France and Holland were each given back some 300,000 volumes.⁽¹⁴⁾

It is significant to notice that the ORE was not involved in the most important and vast restitution of the library material of the National Institute of Social History. This operation was the result of the joined efforts of the International Institute of Social History and the Dutch restitution office under dr. D.P.M. Graswinckel. The book collections of the Dutch and the Belgian institutes were traced back in Northern Germany in 1946 and subsequently most of the material was sent from Amsterdam to Brussels in 1947.⁽¹⁵⁾

Prospects

In search of the archives of its predecessor Amsab-Institute of Social History discovered a treasure trove of Belgian archives in 1992 in the Special (Osobyi) Archives in Moscow (now part of the Russian State Military Archive – RGVA (Russian)). It played an important role in the process that finally led to archival restitution from the Russian Federation in May 2002. But in this operation the book material discovered in the same repository was not included. Urgent and explicit demands by the Belgian researchers were rejected.⁽¹⁶⁾

It concerns printed material which originally was a part of one of the Belgian funds. It can be defined as 'printed archives' ⁽¹⁷⁾ that should be reintegrated in the original context based on the principle of provenance. A lot of the material can be indicated as 'grey literature': reports of conferences, printed minutes, etc. Annotated issues of (rare) periodicals are also included. In all, on a total of 30,000 publications more than a 1,000 titles could be considered suitable for further research on Belgian origin. The Russian authorities (Rosarkhiv) however denied our knowledge (on the producers of the archives) and wanted us to provide proof of the provenance for every single item based on the presence of stamps and bookplates. This was our only attempt to the restitution of library material from Moscow. Without any result until this day, despite repeated promises to proceed with the examination of the material. But to be honest, for us too it was the confrontation

with the complexity of library plunder and restitution.

The research of Ingo Kolasa ⁽¹⁸⁾ clearly describes the distribution of war loot by the Soviet State Agency 'Gosfond Literaturny' to several libraries all over the country (a practice that we could also trace back - on a smaller scale - concerning archival material. All our demands for restitution of these (non-RGVA-)materials were turned down on principle - by the way). Joint research on an international scale also led to the reappearance of other library collections in Warsaw, Poznan and Minsk that need further examination. They were clearly part of the Nazi war loot and contain material of mixed origin. ⁽¹⁹⁾

The symbolic handing over by the Dutch authorities to Belgium in 1997 of some books that had been restituted by the Russian Federation to The Netherlands confirms the necessity of further inquiry. ⁽²⁰⁾

These publications were part of a package of 606 books that was recuperated from the All-Russia State Library for Foreign Literature by the Dutch State in 1992. The former Rudomino Library in Moscow had been one of the depots for war loot. All publications were in Dutch, but it seemed from ex-libris and dedications that some were of Belgian provenance. The names of the owners corresponded with those mentioned on the list of ERR-confiscations.

Amsab-Institute of Social History was able to secure continuity in the wake of archival restitution. ⁽²¹⁾ It is our intention to continue research on the matter and if appropriate to play a role in restitution.

But it is clear that the complexity of library restitution demands the involvement of other organisations and institutes in Belgium. It should also be based on an international co-operative approach in order to identify and to restore this part of the lost cultural heritage. I therefore sincerely thank the organisation of this conference. It provides an excellent forum to learn about initiatives in other countries and to detect prospects of international co-operation on the subject.

(1) Zie W. STEENHAUT & M. VERMOTE, De Belgische archieven in Moskou: a never ending story? In: *Brood & Rozen*, (2002)4, p. 65-73.

(2) Zie onder meer W. STEENHAUT, D. MARTIN, J. GOTOVITCH, M. VERMOTE, Mission to Moscow. Belgische socialistische archieven in Rusland. In: *Amsab-Tijdingen*, 11(1992)16(extra nr.), p. 1-24; W. STEENHAUT & M. VERMOTE, Où sont les archives d'antan? AMSAB op zoek in Russische archieven. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 23(1992)1-2, p. 219-231; W. STEENHAUT & M. VERMOTE, The Fate of the Archives and Books of the Belgian Socialist Movement. In: *The Return of the Looted Collections (1946-1996). An Unfinished Chapter*. Proceedings of an International Symposium to Mark the 50th Anniversary

of the Return of Dutch Book Collections from Germany in 1946, Amsterdam, 1997, p. 75-86; J. LUST, E. MARÉCHAL, W. STEENHAUT, M. VERMOTE, Een zoektocht naar Archieven: van NISG naar AMSAB, Gent, 1997; M. VERMOTE, Archiefervaringen in Moskou: niets is mogelijk, alles kan. In: *Bibliotheek- & Archiefgids*, 76(2000)6, p. 3-11; M. VERMOTE, *War Trophies in Prospect: The Fate of the Looted Collections from Belgium*. Paper for the International Conference Mapping Europe: Fate of Looted Cultural Valuables in the Third Millennium, Moskou, 2000; M. VERMOTE, *Back from Nowhere. The Restitution of Looted Belgian Collections (1991-2001)*, Paper for the Seminar Russia, Archives and Restitution of the International Institute of Social History, Amsterdam, 2002: http://www.iisg.nl/archives_in_russia/vermote.pdf.

(3) In: P. GRIMSTED, E. KETELAAR, F. HOOGEWOUD (eds.), *Return from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues*, Leicester: Institute of Art and Law, 2006.

(4) Voor informatie over de organiserende instelling en de conferentie, zie: http://www.centrum.usd.cas.cz/index_eng.htm

(5) Over de geschiedenis van de Leuvense Universiteitsbibliotheek zie: J. VAN IMPE, *De Universiteitsbibliotheek van Leuven. Het verhaal van een feniks*, Leuven, 2003.

(6) W. STEENHAUT & M. VERMOTE, The Fate of the Archives and Books of the Belgian Socialist Movement. In: *The Return of the Looted Collections (1946-1996). An Unfinished [...]*, p. 75-86.

(7) M. VERMOTE & J. LUST, 'Papieren bitte!' The Confiscation and Restitution of Belgian Archives and Libraries (1940-2002). In: P. GRIMSTED, E. KETELAAR, F. HOOGEWOUD (eds.), *Return from Russia [...]*.

(8) *Rapport final de la Commission d'étude sur le sort des biens des membres de la Communauté juive de Belgique spoliés ou délaissés pendant la guerre 1940-1945*, Brussels: Services du Premier Ministre, 2001, p. 142.

(9) *Übersicht über die Arbeitsvorhaben der Arbeitsgruppe Belgien in zeitlicher Reihenfolge*, (n.d. [March 1943]), Central State Archive of Highest Agencies of Power and Administration (TsDA-VO), 3676/1/164, fols. 53-66.

(10) *Schätzung des Wertes der bisher von der Arbeitsgruppe Belgien durchgeführten Arbeitsvorhaben*, 14 October 1941, TsDAVO, 3676/1/164, fols. 36-42.

(11) J. LUST, *De Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg en de bibliotheekroof in België (1940-1943)*, Paper for the Study Commission Jewish Goods, Brussels, 2000, p.10, 23.

(12) J. LUST, *De Einsatzstab [...]*, p. 12-13.

(13) M. VERMOTE, *War Trophies in Prospect [...]*.

(14) P. MANASSE, *Verdwenen archieven en bibliotheken. De verrichtingen van de Einsatzstab Rosenberg gedurende de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag, 1995, p. 79.

(15) M. HUNINCK, *De Papieren van de Revolutie. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1935-1947*, Amsterdam: IISH, 1986, p. 154.

(16) M. VERMOTE, *Vozvrashchenie niotkuda. Restitutsiia pokhishchennykh bel'giiskikh kollektsii*. In: *Trudnaia sud'ba kul'turnykh tsennostei. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii "Chastnoe pravo i problemy restitutsii peremeshchennykh kul'turnykh tsennostei"*, Moskva, 27 i 28 maia 2002 g. / *Das schwierige Schicksal von Kulturgütern. Materialien der*

internationalen Konferenz 'Privatrecht und Probleme der Restitution von kriegsbedingt verbrachten Kulturgütern', Moskau, 27. und 28. Mai 2002, Moscou / Berlin, 2003, p. 159, 161 (footnote18).

(17) Zie: P. WALNE (éd.), *Dictionary of Archival Terminology - Dictionnaire de terminologie archivistique*. English and French. With Equivalents in Dutch, German, Italian, Russian and Spanish. New-York/London/Paris/Munich: K G Saur, ICA Handbooks Series (vol. 3), 1988 (2nd ed.), p. 122, item 355.

(18) I. KOLASA, *Sag mir wo die Bücher sind Ein Beitrag zu 'Beutekulturgütern' und 'Throphäenkommissionen'*, Frankfurt, 1995; I. KOLOSA & K.-D. LEHMAN (eds.), *Die Throphäenkommissionen der Roten Armee: Eine Dokumentensammlung zur verschleppung von Buchern aus deutschen Bibliotheken*, Frankfurt, 1996.

(19) Zie: P. GRIMSTED, E. KETELAAR, F. HOOGEWOUD (eds.), *Return from Russia [...]*.

(20) J. LUST, *De Einsatzstab [...]*, p.16.

(21) M. VERMOTE, *Back from Nowhere. [...]*.

Georges Nevejans: a person's century (1899-2005)

Piet Creve, Amsab-ISG

Het bericht, eind vorig jaar, dat Georges Nevejans, de oudste socialist van België en misschien zelfs van Europa, overleden was, leek niet meer dan een nostalgische anekdote. Ik moet toegeven dat die naam me niets zei. Maar ik was wel geïntrigeerd en ging op zoek naar meer informatie, in eerste instantie in Amsab-ISG zelf. In de collectie Biodoc, een uitgebreide verzameling biografische dossiers van socialistische topfiguren, kaders en militanten was geen spoor te vinden. Ook zoeken in de online-catalogus leverde niets op. Maar in de pers en via Google was wel heel wat te vinden, hoewel de meeste artikels ongeveer hetzelfde brachten en vooral inzoomden op het 'record'-aspect.⁽¹⁾

Enkele jaren voor de milleniumwissel bracht de BBC de indrukwekkende reeks *People's Century* uit. Het concept was geniaal in zijn eenvoud: mensen die het zelf hadden meegeemaakt, laten vertellen over gebeurtenissen die later het onbetwiste predikaat 'historisch' zouden krijgen. Die getuigen waren geen hoofdrolspelers, maar eerder toevallige toeschouwers. Meestal hadden ze op het moment zelf maar een flauw idee van wat er aan de

Georges Nevejans op zijn 105e verjaardag
(Collectie Guy Reynebeau)

hand was, maar ze werden wel meegesleept in de maalstroom van de gebeurtenissen.

Zo'n figuur moet Georges Nevejans geweest zijn. Uit de artikels over zijn leven blijkt dat de man socialist was in hart en nieren, maar niet militeerde in de socialistische partij zelf. Naar zijn eigen zeggen klopte zijn hart meer voor de strijd op de werkvloer, het taaie gevecht voor betere werk- en loonsvoorwaarden. Op dat vlak was hij een ervaringsdeskundige. Na de Eerste Wereldoorlog waarin hij door de Duitsers was opgeëist, werkte hij in de Gentse metaal- en textielindustrie. Net als de mensen uit *People's Century* had hij in het heetst van de strijd allicht niet het idee dat hij mee sociale geschiedenis aan het maken was.

Maar wat hij meemaakte, raakte hem tot in zijn ziel en tekende hem voor de rest van zijn leven, op dezelfde manier als waarop George Orwell terugkeek op zijn engagement in de Spaanse Burgeroorlog: "Hoe je ook op dat moment vloekte, je realiseerde je achteraf dat je in contact was geweest met iets bijzonders en waardevols. Je was in een gemeenschap geweest waar hoop normaler was dan apathie en cynisme, waar het woord 'kameraad' voor kameraadschap stond en niet, zoals in de meeste landen, voor humbug. Je had de lucht van gelijkheid geademd." ⁽²⁾ En dat heeft in het leven van Georges Nevejans allicht meer betekenis gehad dan de recordstatus van zijn partijlidmaatschap.

(1) Zie bijvoorbeeld: Heengegaan – de laatste kof-fietafel voor de oudste socialisten. In: *De Morgen*, 17/12/2005, p. 23 en Oudste socialist sterft op 106 jaar. In: *Het Laatste Nieuws*, 15/12/2005, p. 35, en nog: www.s-p-a.be/nationaal/nieuws

(2) Geciteerd in G. MAK, *In Europa – Reizen door de twintigste eeuw*, Atlas: Amsterdam/Antwerpen, 2004, p. 402-403.

Cherchez la dame: een babbel op niveau over vrouwenstrijd, syndicalisme en pacifisme.

Voorstelling stortingslijst van het archief van Emilienne Brunfaut

Sofie Vrielynck, Amsab-ISG

Naar aanleiding van het jubileumjaar pakte het archiefdepartement van Amsab-ISG uit met zijn dagdagelijkse werking: het verwerken van archieven. Na de collectieklappers over de milieu- en de kabinetsarchieven kwam op 25 november het archief van Emilienne Brunfaut aan bod. Op de gespreksnamiddag werd de stortingslijst voorgesteld, een voorlopig resultaat van een 'work in progress' dat moet resulteren in een inventaris.

Emilienne Brunfaut (1908-1986) geboren Steux, was een Waalse die op nationaal en internationaal vlak veel heeft betekend op het gebied van de vrouwenstrijd, het syndicalisme en het pacifisme. Vijf dames die haar gekend hebben en de vrouwenstrijd meemaakten, namen deel aan de gespreksnamiddag die gemodereerd werd door prof. Gita Deneckere. We hadden afgesproken op de bovenste verdieping van

het ABVV, een prachtige locatie met een mooi panoramisch uitzicht over Brussel.

In een korte inleiding prees de moderator de aandacht voor een relatief onbekend persoon. Ze benadrukte dat er geen hoogstaand wetenschappelijk discours werd verwacht, maar een aftastend relevant gesprek. En dat werd het zeker, de genodigde sprekers begeesterden de aanwezigen met hun enthousiasme. De dames stelden zichzelf voor en vertelden hoe ze Emilienne hadden leren kennen.

Antoinette Pecher, dochter uit een liberale familie, had haar ontmoet in de Conseil des Femmes, ze had haar niet aangesproken maar vooral naar haar gekeken. Ze herinnert zich haar als een zeer gedreven dame en vindt haar een mijlpaal in de vrouwengeschiedenis.

Gerlinda Swillen, voorzitter van het Masereelfonds, had Emilienne in 1975 ontmoet tijdens de voorbereidingen voor het UNO-Internationaal Jaar van de Vrouw. Persoonlijk was Emilienne haar quasi onbekend, maar ze was een monument van de vrouwenbeweging.

Marijke Van Hemeldonck heeft haar goed gekend, Emilienne volgde haar op in de UNO-commissie voor de status van de vrouw. Marijke beschreef Emilienne als een mondaine actrice - vergeleek haar zelfs met Evita Perón, maar benadrukte vlug dat ze dat niet negatief bedoelde.

Léona Detiège leerde haar kennen in de commissie Vrouwenarbeid van het ministerie van Arbeid en Tewerkstelling in 1975. Maar ze kende Emilienne vooral via haar moeder die haar beschreef als een fantastische dame. Léona herinnert zich haar als

heel begeistert, een soort furie.

Marina Hoornaert, schepen van Personeelsbeleid en Informatica te Gent, leerde Emilienne kennen in 1973, in de aanloop van een Vrouwencommissie binnen het ABVV. Ondanks het generatieverschil was ze voor de ABVV-vrouwen een duw in de rug. Ze herinnert zich Emilienne als een gedreven kleurrijk figuur.

De invloed van Emiliennes opvoeding en haar roots

Emilienne Brunfaut werd in haar kindertijd ondergedompeld in het socialistische en syndicale gedachtegoed. Na de middenschool volgde ze een cursus dactylografie en boekhouden, en lessen aan de Centrale d'Education Ouvrière en de Ecole Ouvrière Supérieure. Als 19-jarige nam ze deel aan een studieweek georganiseerd door de vakbond; onder de 250 deelnemers waren slechts twee vrouwen. Emilienne zat alleszins in een bevoorrechte positie, want de meisjes van haar generatie liepen weinig school, meestal zorgden ze voor de jongere kinderen in het gezin. De volgende generatie werd vooral richting huishouden of snit en naad uitgestuurd. Het verplicht onderwijs was dan ook van zeer groot belang voor meisjes. Waarschijnlijk had Emilienne een diploma van de Arbeidershogeschool. De vorming daar was belangrijk voor activisten: de partij bestond immers uit een elite van militanten uit de arbeidersscholen. Ook in het coöperatief milieu was er aandacht voor opvoeding en vorming uitgaande van de volkshuizen. De meisjes konden daar terecht, maar het was niet simpel voor hen om verder te studeren.

Gerlinda Swillen stoorde zich aan de term 'tweede golf', ze poneerde dat de vrouwengeschiedenis correct dient vermeld te worden en opnieuw geschreven, want we zijn die term op een andere manier aan het 'analfabetiseren'. Sedert de middeleeuwen is er immers een feministische strijd aan de gang en zijn er vrouwen die strijden voor hun belangen. Men vergeet de vrouwen die tijdens de Franse Revolutie mede de Universele Verklaring van de Rechten van de mens tot stand brachten. Er was helemaal geen tweede feministische golf. De mijlpaal in de feministische beweging was 1966, de staking bij FN-Herstal. De vrouwen daar deden smerig werk en werden er slecht voor betaald. Ze gingen in staking, maar kregen geen steun, "ze werden uitgespuwd door de vakbond en de politiek". Er werden geldomhalingen gedaan om ze steunen. Swillen heeft bewondering voor die vrouwen die zonder veel vorming durfden staken.

Marijke Van Hemeldonck trad die stelling bij: Herstal mag niet vergeten worden, de gebeurtenissen daar liggen aan de basis van de Belgische en Europese wetgeving op vrouw en arbeid.

Emiliennes politieke stappen en internationale contacten

De politiek was de rode draad in Emiliennes leven, ze stond op de BWP-lijst voor de gemeenteraadsverkiezingen in 1932. Als afgevaardigde van de vakbond nam ze deel aan de internationale conferenties te Genève. Met een delegatie socialistische vrouwen bezocht ze de Sovjet-Unie, later trad ze voor een korte periode toe tot de

Emilienne Brunfaut, 1975

communistische partij. Ze werd secretaris van de Belgische sectie van het Comité mondial des Femmes contre la Guerre et le Fascisme en medeoprichter van het Rassemblement des Femmes pour la Paix.

Léona Detiège schetste het ontstaan van het vrouwenstemrecht. In 1921 kwam dit er op gemeentelijk vlak vanaf 21 jaar. Er was toen een discussie aan de gang om de vrouw dezelfde rechten als de man te geven; de toewijding voor de gemeenteraadsverkiezingen kwam er 'om de vrouwen te leren stemmen'. Dit leerproces duurde uiteindelijk bijna 30 jaar. Uit vrees dat de vrouwen naar de pastoor zouden luisteren, gaf onder meer de SVV uitleg over hoe te stemmen.

Marijke Van Hemeldonck stelde dat Emilienne geen kans maakte in de politiek omdat partij en vakbond conservatief waren, mannenbastions. Van Hemeldonck werd er ook mee geconfronteerd binnen de vakbond, door het systeem van de adviesraden, om zo de vrouwen buiten het Bureau te houden. Op internationaal vlak betekende Emilienne iets, maar dat was dankzij het geld van haar echtgenoot, Maxime Brunfaut. Een probleem was haar gebrekkige talenkennis en ze was ook in zekere zin jaloers op de vorming van de volgende generatie strijdbare vrouwen. Door het stalinisme werd ze uiteindelijk in het ootje genomen, Isabelle Blume is eraan ten onder gegaan. Wel heeft ze als

enige Belg de Leninmedaille ontvangen, wat voor diplomatieke problemen zorgde bij haar aanstelling in de Commissie voor de Status van de Vrouw. Marina Hoornaert wees erop dat Emilienne tussen 1937 en 1943 vier kinderen kreeg en dat hun opvoeding vermoedelijk een politieke carrière in de weg heeft gestaan.

Syndicalisme en feminisme

Emilienne Brunfaut was een van de drijvende krachten achter de commissie Vrouwenarbeid binnen de vakbond. Ze zette zich nationaal (A travail égal, salaire égal bij de staking van FN-Herstal) en internationaal in voor de positie van de vrouw. Voor het Internationaal Jaar van de Vrouw (1975) werd ze samen met Lucienne Herman-Michielsen, een liberale politica, voorzitter van het organiserend comité.

Marijke Van Hemeldonck vroeg zich af waar het archief van Les Femmes Prévoyantes Socialistes zich bevond. Op het vlak van de seksuele emancipatie hadden zij immers baanbrekend werk verricht. Emilienne en Estelle Goldstein doorkruisten het land met info over contraceptie, voornamelijk over het pessarium. Het SVV daarentegen maakte niet openlijk propaganda voor contraceptie. Pas met Debunne kwam er enig begrip voor degelijke voorlichting, over het algemeen deed men paniekerig over 'onzedelijkheid'. Léona Detiège nuanceerde die paniekerigheid, Huysmans diende rond de WOI wel degelijk een wetsvoorstel in betreffende alleenstaande vrouwen met kinderen. Ze herinnert zich

de hele abortusstrijd en de affaire-dokter Peers, maar ook dat het SVV er geen grote rol in heeft gespeeld. In 1973 kwam er vooruitgang met de verkoop van condooms, maar alles ging zo stapsgewijs, zo traag. Nu worden beslissingen veel sneller genomen, denken we aan het homohuwelijk.

Marina Hoornaert herinnert zich nog de reacties van de leden, toen Debunne stelling nam inzake abortus: arbeidsters konden voortaan beslissen of ze hun zwangerschap onderbraken.

Gerlinda Swillen miste vooral Denise De Weerd⁽¹⁾ in deze problematiek. Vanuit een persoonlijke ervaring deelde ze Detièges afgrijzen van clandestiene abortus. Naar aanleiding van de dood van een leerlinge door een slecht uitgevoerde abortus was ze waarschijnlijk de enige en eerste lerares die informatie gaf over contraceptie. Dat was strafbaar, maar ze kon rekenen op het zwijgen van haar leerlingen. Antoinette Pecher had ooit op school seksuele voorlichting willen geven, maar dit werd resoluut geweigerd door de directeur.

Ten slotte

Gita Deneckere vroeg de sprekers of ze het publiek een boodschap wilden meegeven en die gaven ze één voor één. Antoinette Pecher waarschuwde de jonge vrouwen van nu. Ze mogen niet denken dat alles verworven is. Léona Detiège verzachtte die woorden, maar stelde toch ook dat vrouwen waakzaam moeten zijn, zich niet mogen laten doen als men de klok wil terugdraaien. Marina Hoornaert vond dan weer dat vrouwen erop vooruit waren gegaan. Vooral het item werk en gezin werd het best opgenomen,

ook door de mannen. Maar de strijd is nog niet helemaal gestreden, de vrouwen zijn nog steeds een ‘beschermde’ soort, aldus Marina. Ook Gerlinda Swillen was niet optimistisch, er zijn veel te veel wetten en wetten veranderen geen machtsverhoudingen. Marijke Van Hemeldonck besloot met een hulde aan enkele mannen die we niet over het hoofd mogen zien, mannen die ook naar vrouwen luisterden zoals Léon-Eli Troclet, Piet Vermeylen, Georges Debunne en André Massay.

(1) Denise De Weerdts was de zesde spreker, maar moest in laatste instantie om gezondheidsredenen afzeggen.

S. Vrielynck, Stortingslijst van het archief van Emilienne Brunfaut.
Te koop in Amsab-ISG.
Prijs: 10 euro, cd-rom: 5 euro
Bestellen: orders @amsab.be of 09/224.00.79
(vragen naar Gwendolina Van Hoecke)

L'arme de vos informations: debat met de alternatieve informatieverstrekters

Voorstelling inventaris van het archief van APL-B

Rik De Coninck, Amsab-ISG

Op 9 december 2005 had het laatste debat plaats in het kader van de viering van 25 jaar Amsab-ISG in de Pianofabriek te Brussel. De inventaris van het omvangrijke archief van het Agence de Presse Libération-Belgique (APL-B) werd er voorgesteld als laatste collectieklapper. Enkele mensen die zich ten volle ingezet hadden voor het APL-B en het Bevrijdingspersagentschap (BPA) kwamen aan het woord. Onze vroegere collega Rik Hemmerijckx stelde de vragen in dit tweetalig debat en hoopte dat de inventaris ook in het Frans zou gepubliceerd worden.

Pascal Delaunois was student journalistiek toen het APL-B in 1972 opgericht werd en een van de eerste medewerkers ervan. Zijn thesis ging dan ook over het jonge persagentschap.

Michel Veys was begin jaren 1970 student aan de toen nog tweetalige Leuvense universiteit en was er actief in organisaties die steun verleenden aan buitenlandse studenten. Toen minister van Justitie Alfons

Vranckx in 1970 maatregelen trof om het aantal buitenlandse studenten te beperken nam hij deel aan een hongerstaking die uitmondde in beloftes van de regering over het statuut van de buitenlander; tien jaar later werden die beloftes realiteit via de wet-Moureaux. Veys kwam zo in contact met het APL-B en werd een trouwe medewerker op het moment dat enkele voortrekkers afhaakten; hij werd ‘le dernier des Mohicans’ en de erfzoon van het APL-B. Hij zorgde ervoor dat het archief nu bewaard wordt op Amsab.

Philippe Dutilleul studeerde ook journalistiek maar dan in Doornik, hij werd lokaal correspondent van het APL-B. De lokale alternatieve nieuwsgaring moest oorspronkelijk dienen voor het APL-B maar werd snel ook gebruikt voor het nieuwe lokale maandblad *L'oreille*.

Kris Van Bouchaut studeerde in Leuven na de periode van Leuven-Vlaams, toen de splitsing van de universiteit geen thema meer was maar wel de sociale beweging in het land. De daaropvolgende strijd tussen de RAL en Amada was niet besteed aan een groep onafhankelijke progressieve studenten (vooral binnen de richting Politieke Wetenschappen). Toen de traditionele pers weigerde bepaalde berichten op te nemen zochten ze contact met het APL-B en richtten het Nederlandstalige BPA (BevrijdingsPersAgentschap) op, “een kloon van APL”.

Baudouin Simon was arbeider in verschillende bedrijven in het zuiden van de provincie Luxemburg. Toen er bij een ongeval in de Cellulose des Ardennes twee arbeiders omkwamen was hij geschokt omdat *L'Avenir du Luxembourg* daar maar twaalf

lijntjes over schreef; hij startte daarop met het tijdschrift “R” *Journal des Travailleurs du Sud-Luxembourg*, waarbij die R zowel kan staan voor riposte of révolution als voor Rastapopoulos, “parce que l'humour a toujours été présent”.

De sprekers schetsten een beeld van de toestand op mediagebied rond 1970. Daarbij werd stilgestaan bij het grote Franse voorbeeld, het APL-France, gesticht in 1972, waaruit in 1973 de krant *Libération* ontstond. De weigering van het gevestigde Agence France Presse om berichten over het brutale optreden van de politie door te geven aan redacties was ook daar de oorzaak van de oprichting van een nieuw agentschap, gedragen door mensen die voor hun berichtgeving niet alleen afhankelijk waren van persconferenties en persmededelingen. De steun van Jean-Paul Sartre was een extra troef. Er was een gelijkaardige toestand in België. Hier waren het de sterk geëngageerde journalist Maurice Beerblock en de Franstalige Leuvense studenten rond het culturele tijdschrift *L'Oeil nu* die aan de basis lagen van het APL-B, eerst in Leuven met een drietal bulletins per week, en na enkele maanden in Brussel waar de jonge equipe rond Beerblock de steun kreeg van de kleine uiterst-linkse organisatie La Parole au Peuple. Bij stakingen, bezettingen en sociale strijdbewegingen gingen de journalisten van het APL-B (die nooit een perskaart wilden) ter plaatse en vroegen de actievoerders zelf hun tekst neer te schrijven; die werd dan naar de redactie van kranten en van radio en tv gebracht. Meestal lukte het nog niet om de journalisten zover te krijgen dat ze hun redactie-

Affiche van het persagentschap BPA, 1976

secretaris trotseerden. Daarom nam Pascal Delaunois af en toe een journalist mee op zijn regelmatige tochten langs stakingspijketten, gaf hij hem pamfletten ...

Uiteraard werkte het APL-B op hetzelfde terrein als de uiterst-linkse groepen, maar zijn aanpak was verschillend omdat die groepen de informatie soms naar hun hand zetten om de juistheid van hun eigen analyse te bevestigen. Het APL-B gaf de 'information brute', zonder analyse, en steeds met bronvermelding.

Egalitair

Een ander belangrijk kenmerk van het APL-B was de taakverdeling. Iedereen werd verondersteld alle taken te kunnen uitvoeren, van het opstellen van een tekst tot het nieten van de bulletins. En omdat er zelden geld was, was het agentschap aangewezen op vrijwilligers. Nooit werd er iemand betaald. Ooit slaagde het erin om twee mensen in een gesubsidieerd nepstatuut te laten werken op basis van zijn erkenning als permanente vormingsinstelling, maar dat heeft ook maar een paar jaar geduurd. Volgens Michel Veys heeft dat trouwens nefaste gevolgen gehad omdat de vrijwilligers taken doorschoven naar de betaalde krachten en er minder nieuwe vrijwilligers aangetrokken werden. De gewoonte van gratis werken ging verloren. En de verwachte oplossing voor de voortdurende financiële en organisatorische problemen luidde paradoxaal genoeg het begin van het einde in.

Correspondenten

Het APL-B probeerde overal te lande correspondenten te vinden. Philippe Dutilleul sprak over zijn ervaring in Doornik waar de regionale pers vol stond met foto's van vierende jubilarissen en er zelfs een top 10 werd bijgehouden van de meest gefotografeerde lokale politici. Die regionale pers was ook erg verzuimd met de liberale krant *La dernière Heure*, de katholieke *Courrier de l'Escaut* en de socialistische *Eclair du Nord*. De jonge werkloze journalisten die in contact stonden met het APL-B slaagden er verbazend goed in om hun sociale en culturele informatie te verspreiden via hun maandblad *L'oreille*. Met een twee à drieduizend abonnees en een losse verkoop in de krantenwinkels werden de "contestataires sans étiquette précise" door de politici als een probleem, ja zelfs als vijanden beschouwd. Hun redactievergaderingen werden druk bijgewoond, en met een van de eerste zelfbesturende bedrijven in de regio, het textielbedrijf Daphica in Ere had *L'oreille* de beste contacten. Naar het jaarlijks feest van *L'oreille* kwamen ze met duizenden. Maar de opbrengst van het blad was te klein, doppelende journalisten werden verplicht om een job in de afzondering van het Rijksarchief te aanvaarden in het kader van het Plan Spitaels ... Toch kijkt Dutilleul met fierheid terug op die waardevolle ervaring die zeker nog niet vergeten is in het Doornikse.

Kortom de lokale correspondenten waren eerder partners dan ondergeschikten. Ook Baudouin Simon bevestigt dat. Hij gaf zijn informatie door aan het APL-B en aan het

weekblad *Pour* en richtte het lokale blad "R" op, met veel informatie over de werkomstandigheden in de weinige bedrijven in Zuid-Luxemburg en over de ongelijke strijd van de kleine boertjes tegen de industrialisering van hun sector. Hij hield er vele contacten aan over, vooral met de linkse boerenorganisatie UDEF (Union des Exploitants Familiaux).⁽¹⁾ De zware repressie van de politie (twaalf dagen in de gevangenis, beschuldiging van diefstal, druggebruik, verkrachting ... "*j'étais leur seule cible*"), de financiële beperkingen zoals geen werkloosheidsuitkering en het gebrek aan medestanders betekenden het einde van "R". Toch gelooft hij nog altijd in netwerken.

Het BPA had eenzelfde partnerschap met de vele alternatieve stadskranten.

Geen primeurs

Naar primeurs werd niet gezocht, de beschrijving van de realiteit primeerde en dat was niet noodzakelijk voorpaginanieuws, maar wel informatie die men elders niet kon lezen. Delaunois herinnert zich dat de arbeiders van het failliete confectiebedrijf Salik documenten gevonden hadden waaruit bleek dat het faillissement frauduleus was en dat ze klacht hadden ingediend. Maar toen er over een sociaal plan moest onderhandeld worden kwam de directie met de vakbonden tot een akkoord om die klacht te laten intrekken. APL-B heeft die documenten toen wel publiek gemaakt. Delaunois haalde nog twee andere voorbeelden van exclusiviteit aan, met name een interview met Klaus Croissant, de

verdediger van de Rote Armee Fraktion-gevangenen en met Otelo De Carvalho, de Portugese presidentskandidaat in verband met een destabiliseringscampagne. Zelfs *Le Monde diplomatique* weigerde de interviews op te nemen. Een ongewilde primeur was een communiqué van de Rote Armee Fraktion dat ongevraagd afgedrukt werd. De drukker bleek Pierre Carette te zijn. Het volgende nummer van het bulletin werd vanzelfsprekend elders gedrukt.

Het BPA lukte er evenmin in zijn informatie in de kranten te krijgen. Maar ook nu nog zijn de ex-medewerkers fier omdat ze zich als eersten vastbeten in de hormonenkwestie en omdat dankzij goede correspondenten in Lissabon, Teheran ... uitzonderlijke informatie werd doorgestuurd. Met een 600-tal abonnees werd de verspreiding van het Franstalig bulletin benaderd.

Het idee om zelf over te stappen op een weekblad werd getoetst aan de reacties van enkele organisaties. De redacties van *Rood* en *Solidair* vonden de informatiestrijd wel belangrijk, maar toch minder dan de eigen partijopbouw; onafhankelijke groepen zoals Elcker-Ik waren niet echt geïnteresseerd. Achteraf bekeken is dat wel spijtig gezien het enorme potentieel aan goede journalisten (ze zijn nu in allerhande redacties terechtgekomen), maar omdat management en financiële onderbouw ontbraken kon dit project geen doorgang hebben.

De problemen om de nationale pers te halen leidden ertoe dat de plannen van Serge July om in Frankrijk een eigen krant op te richten meer en meer bijval vonden binnen het APL-France. Het eerste nummer

van de krant *Libération* verscheen in 1973. In België is een dergelijke poging nooit ondernomen. Als reden wordt aangehaald dat er in de jaren 1970 al enkele weekbladen trouwe afnemers waren van de berichten in het APL-bulletin: *Hebdo*, *Pour*, *Notre Temps* ...

Een eigen krant starten leek ook moeilijk realiseerbaar zelfs toen de groep erin slaagde om regelmatig een bulletin uit te geven. Volgens Michel Veys had dit vooral te maken met de veranderende tijdgeest rond 1976: mensen waren minder bereid om zich als vrijwilliger te engageren, terwijl een aantal initiatiefnemers een andere levensfase inging of andere horizonten opzocht.

Dutilleuls reportages en informatie werden soms wel overgenomen, zelfs door de internationale pers, vooral nadat hij in Doornik de strijd van de arbeid(st)ers van Daphica gepopulariseerd had. Volgens hem hebben zijn reportages ook een invloed gehad op de werkomstandigheden in de cementbedrijven.

Michel Veys legt ook de nadruk op de impact bij de lezers, op de steun die het bulletin voor velen betekende, een ander positief punt was, naast het journalistieke werk, de socio-culturele werking met filmvertoningen, debatten en optredens.

Huidige media

Het medialandschap is intussen sterk veranderd, er zijn geen arbeiderskranten meer, geen kranten meer met een uitgesproken opinie, de 'pensée unique' overheerst. Niemand vraagt naar de mening van de kassierster van de GB over het generatiepact, ook

De Morgen niet. De oplossing ligt volgens Van Bouchaut bij het internet waar geen hoge financiële drempel bestaat; hij haalt het voorbeeld aan van Uitpers, Attac en Indymedia. Al heeft natuurlijk niet iedereen een aansluiting.

Waarom ze er mee gestopt zijn, wil Han Soete van Indymedia weten. Delaunois heeft om den brode vijftien jaar lang nachtwerk gecombineerd met journalistiek overdag, nadien heeft hij ander werk gezocht. Hij is nu in Brussel verantwoordelijke van Infor Jeunes, een organisatie die jongeren helpt bij het zoeken naar werk, een opleiding ... en is even geëngageerd als vroeger. Ook de andere sprekers zeggen dat hun vroeger engagement nog meetelt in wat ze nu doen.

Michel Veys van zijn kant denkt dat zelfwerkende groepen met vrijwilligers maar in specifieke omstandigheden kunnen functioneren en die omstandigheden verdwenen door de gevolgen van de oliecrisis. Door de opkomst van de vrije radio's werden enkele rubrieken van het bulletin, zoals de culturele agenda, minder belangrijk. In Vlaanderen had het einde van het BPA andere oorzaken. In 1978 werd *De Morgen* gelanceerd en dat groot project trok veel mensen aan die anders hun energie en enthousiasme in het BPA zouden gestoken hebben.

R. DE CONINCK, Inventaris van het archief van Agence de Presse Libération-Belgique.
Te koop in Amsab-ISG.
Prijs: 10 euro, cd-rom: 5 euro
Bestellen: orders @amsab.be of 09/224.00.79
(vragen naar Gwendolina Van Hoecke)

Het archief van Wim Geldolf

Martine Vermandere, Amsab-ISG

In de loop van 2003 ontving Amsab-ISG een groot deel van het archief van Wim Geldolf.

Wilfried Pieter Geldolf werd te Antwerpen geboren op 29 augustus 1928. Hij liep school in de lagere school in de Oranjestraat in Antwerpen, in de athenea van Antwerpen, Oostende en Deurne en studeerde af aan de Université Libre de Bruxelles (ULB). Hoewel reeds in 1935 aan de faculteit Rechtsgeleerdheid van de ULB cursussen in het Nederlands gedoceerd werden, duurde het nog tot 1963 voor in vrijwel alle faculteiten Nederlandse colleges konden gevolgd worden.⁽¹⁾ In 1950 kreeg Wim Geldolf dus een 'licence en philosophie et lettres' met een verhandeling over *Le mouvement meetinguiste à Anvers (1859-1864), étude d'histoire contemporaine*. Hetzelfde jaar legde hij zijn aggregatie-examen af en in 1951 moest hij deelnemen aan een taalexamen van de regeringscommissie om in het Nederlands te onderwijzen. Ondertussen was hij al actief in de syndicale jeugdbeweging en werd hij adjunct-nationaal secretaris van de Socialistische Studenten.

Hij begon zijn loopbaan als leraar aan de gemeentelijke Middelbare School voor Handel en Administratie in de Gyspeersstraat in Deurne (1950-1963). In 1951 kwam hij als secretaris van de Stichting Camille Huysmans in contact met de BSP. In 1953 werd hij directeur van het Centrum voor Kadervorming ABVV-Antwerpen. Datzelfde jaar huwde hij Henriette (Hetty) Van Pottelsberghe. Zij werd hoogleraar aan het RUCA. In 1959 werd Geldolf directeur van de Volkshogeschool Instituut Emile Vandervelde. Het jaar daarop kreeg hij een voorstel om gewestelijk secretaris van het ABVV-Antwerpen te worden, een functie die hij weigerde.

Van 1961 tot 1963 was hij adviseur voor binnenlandse en energieproblemen bij het kabinet van vice-premier Paul-Henri Spaak en lid van de Commissie de Voghel (studiefinanciering economische expansie). In 1964 was Geldolf als algemeen secretaris de drijvende kracht achter de internationale tentoonstelling *De Wereld vraagt Vrede* te Antwerpen.

Vanaf 5 januari 1959 was hij gemeenteraadslid voor de BSP. In 1963 volgde hij de overleden schepen J.B. Cornet op met als bevoegdheden burgerlijke stand, gezondheidsdienst, opeisingen, inkwartieringen. Na de verkiezingen van 11 oktober 1964 kwam daar nog ravitaillering, stortbad- en wasinrichtingen bij. Met ingang van 5 januari 1971 werd hij schepen van volksgezondheid, milieuhygiëne, het centrum tegen lucht- en waterverontreiniging, vuilverwijdering, stortbad- en wasinrichtingen, zwembaden, het slachthuis, periodieke bevolkingsonderzoeken en jeugdzaken.

Met ingang van 18 november 1972 kwamen daar nog militie en kieszaken bij. Na de verkiezingen van 10 oktober 1976 werd hij schepen van openbaar onderwijs, sport, speelpleinen, bibliotheken, het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, militie en kieszaken. Van 1 januari 1983 tot 3 januari 1989 zetelde hij als gemeenteraadslid. Daarnaast was hij voorzitter van de eerste Stedelijke Jeugdvergadering (1968) en voorzitter van het Stedelijk Jeugdcomité (1968-1976).

Binnen de BSP was hij voorzitter van de BSP-Propagandakring 2e Wijk Antwerpen (1956), politiek secretaris van de BSP-afdeling Antwerpen (1963-1977), voorzitter van de BSP-arrondissementsfederatie Antwerpen (1975-1982) en lid van het BSP-Partijbureau (1971-1982).

Nog vóór hij volksvertegenwoordiger werd, zetelde hij als vertegenwoordiger van de Staat in Distrigas (1965-1968) en was hij lid van de Vaste Commissie voor de Verbetering van de Betrekkingen tussen de Taalgemeenschappen (Commissie Meyers, 1966).

In 1968 werd Geldolf volksvertegenwoordiger, een functie die hij tot 1978 zou waarnemen. In die hoedanigheid was hij lid van de commissies Volksgezondheid, Economische Zaken, Buitenlandse Zaken en van de Speciale Commissie voor het ontwerp op de agglomeraties en federaties van gemeenten; ondervoorzitter van de Parlementaire Onderzoekscommissie Sluikreclame in radio en televisie (1972-1977) en lid van de Politieke Commissie Universitaire Instelling Antwerpen (1974-1978). In 1971 werd hij voor zes jaar ondervoorzitter van

Wim Geldolf, 1976

de socialistische kamerfractie, in 1978 was hij voorzitter ervan. Vanaf 1983 tot 1987 zetelde hij als gecoöpteerd senator.

Daarnaast had Geldolf talrijke internationale, nationale en lokale functies. Hij was onder meer:

- voorzitter Belgisch-Israëlische Sectie van de Interparlementaire Unie (1972-1977);
- voorzitter Commissie Leefmilieu Interparlementaire Beneluxraad (1974-1978);
- ondervoorzitter Gewestelijke Economische Raad voor Vlaanderen (GERV) (1975-1978);

- lid directiecomité Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij (GOM) Antwerpen (1978-1982);
- vertegenwoordiger België in Noord-Atlantische Vergadering;
- beheerder Koöperatief Verbond Antwerpen (1961-1981);
- voorzitter Hulp- en Voorzorgskas voor Zeevarenden (1969-1978);
- voorzitter Kindervreugd (1977-1982);
- lid raad van beheer sociale woningmaatschappij Onze Woning SM in 1959 en voorzitter (1977-1981), daarna lid directiecomité tot 1989;
- voorzitter Bestuurscommissie Industriële Hogeschool Antwerpen-Mechelen (IHAM) (1977-1982);
- voorzitter IMEA (1980-1987);
- lid Bureau Intermixt (1980-1987);
- voorzitter van de Vriendenkring van Klaroenen en Tambours van de socialistische fanfare De Vredekring en vanaf 1980 voorzitter van De Vredekring (in opvolging van Frans Detiège) tot 1983;
- voorzitter Socialistische Turnkring Ontvoogding (1963-1983); erevoorzitter (1983);
- voorzitter Socialistische Bond voor Ouderdomsgepensioneerden 9e Wijk (1963-1983);
- lid raad van beheer Stichting wetenschappelijk onderzoek C. Huysmans (1987).

Geldolf heeft ook tal van publicaties op zijn naam. Hij was redactielid van *De Jonge Werker* (1947-1955), *De Stem der Jongeren* (1955-1961), *La Voix des Jeunes* (1956-1961) en voorzitter van het redactiecomité van *Socialistische Standpunten* (1971-1979). Hij is de auteur van de brochures *Modern,*

rationeel, doeltreffend, hoofdvereisten van de Belgische instellingen voor morgen (1963) en *De socialistische doctrine en de hedendaagse sociaal-economische werkelijkheid* (1963). Hij publiceerde in sociaal-economische en culturele tijdschriften en was medeauteur van *Camille Huysmans in Brussel* (1974), *Camille Huysmans tijdens Wereldoorlog I* (1975), *Camille Huysmans en de cultuur* (1979).

In 1996 verscheen zijn studie *Stockholm 1917: Camille Huysmans in de schaduw van titanen*, gevolgd in 1999 door *Camille Huysmans en Lode Craeybeckx: 1922-1968*. In het voorjaar van 2006 verschijnt *Een stuk oude politieke cultuur achteraf bekeken* (zijn uitgebreide memoires). Hij is eresenator en ereschepen van de stad Antwerpen.

Het archief dat Wim Geldolf aan Amsab-ISG schonk, bevat dossiers betreffende de socialistische beweging in Antwerpen en het arrondissement Antwerpen, betreffende nationale, Vlaamse, Waalse en buitenlandse socialistische congressen en zijn rol daarin, alsook dossiers van het tijdschrift *Socialistische Standpunten*. Voorts bevat het materiaal inzake zijn activiteiten in Kamer en Senaat, in het bijzonder zijn rol in de Parlementaire Onderzoekscommissie naar sluikreclame op radio en televisie. Er zijn ook biografische dossiers en dagboeken en de *Vrije Tribunes* in de pers.

De zuiver bestuurlijke dossiers werden aan het Stadsarchief Antwerpen overgedragen, waarmee grotendeels de overdrachten vervolledigd werden die tussen 1965 en 1989 gebeurden. Het betreft Geldolfs functies als schepen, gemeenteraadslid, beheerder IMEA en Onze Woning, zijn rol als volksvertegenwoordiger in de nationale

havenpolitiek (Antwerpen-Zeebrugge) en dossiers inzake de Interparlementaire Beneluxraad en de Gewestelijke Economische Raad Vlaanderen. De dossiers uit zijn archief met betrekking tot literatoren, historici, kunstenaars en andere actoren uit de culturele wereld werden overgedragen aan het AMVC-Letterenhuis.

Het deel van het archief dat in Amsab-ISG bewaard wordt is ontsloten door middel van een stortingslijst (een inventaris volgt), omvat 414 nummers in 106 dozen en is volledig toegankelijk.

Vermeldenswaard is zeker ook de foto-collectie van coöperatieve winkels in het Antwerpse in de jaren 1950-1970 en een postkaartenreeks uit 1906 van het sanatorium Borgoumont in de provincie Luik.

(1) Met de wet van 28 mei 1970 werd de op 1 oktober 1969 doorgevoerde splitsing van de oude universiteit in een Nederlandstalige (VUB) en Franstalige (ULB) universiteit een feit.

Het archief van de Fietzersbond Gent - Perpetuum Mobile

Piet Creve, Amsab-ISG

Een van de thema's die de milieubeweging op de politieke agenda kreeg, was dat van de mobiliteit. Vooral de problematiek van de zwakke weggebruikers - fietsers en voetgangers - vormde de voedingsbodem

voor het ontstaan van actiegroepen. Vanaf 1991 was een dergelijke groep actief in het Gentse. Onder de naam Fietzersbond Gent (Perpetuum Mobile) sloot hij later aan bij de nationale Fietzersbond met zetel in Antwerpen. Deze werd opgericht in 1995 en telt vandaag meer dan veertig afdelingen in Brussel en Vlaanderen.⁽¹⁾

Net als andere verenigingen probeerde de Fietzersbond Gent via campagnes en persacties de publieke opinie te sensibiliseren en te wegen op het beleid. Daarbij hield de bond niet enkel initiatieven van de overheden kritisch tegen het licht, maar schoof hij ook zelf alternatieven naar voor.

Kern van het overgedragen archief vormt de reeks verslagen van de vergaderingen uit de periode 1991-2003. Daarnaast zijn er vooral archivalia over eigen activiteiten en die van verwante organisaties. Een aantal nummers van het eigen tijdschrift *De Reflector* bleek een aanvulling van de collectie die al gedeeltelijk in de bibliotheek bewaard wordt. Het archief beslaat 0,22 meter en is toegankelijk mits toestemming van de archivaris van dienst.

(1) www.fietzersbond.be, 6 december 2005.

**Internationaal colloquium
Arbeid en Cultuur
Gent, 2 december 2005**

Bart De Nil, Amsab-ISG

Op 2 december 2005 organiseerde Amsab-ISG in Gent het internationaal colloquium Labour and Culture: Aspects of Labour (Workers' Movements) and Culture before 1940. Dit artikel is bedoeld als een appetizer voor de acta die dit najaar in een speciaal nummer van Brood & Rozen verschijnen.

Het concept van dit colloquium ging uit van de vaststelling dat de historiografie van de arbeiderscultuur zich in hoofdzaak richt op de evolutie en organisatorische werking van het culturele verenigingsleven van arbeidersbewegingen. Op de vragen hoe het cultuurstreven van arbeidersbewegingen zich verhoudt tot de dagelijkse leefomstandigheden van arbeiders(-sters) en welke de specificiteit is van de verschillende arbeidersculturen komt minder vlug een antwoord. Nochtans zijn internationaal heel wat onderzoekers uit verschillende disciplines (historici, antropologen, etnologen, sociologen) bezig met de studie van

cultuur van de lagere strata. Vaak werken ze op het snijvlak van sociale en culturele geschiedenis en hanteren ze verschillende benaderingen en/of methodologieën. Het symposium wou in de eerste plaats vorsers uit de Vlaamse onderzoekswereld samenbrengen om te discussiëren over enkele aspecten van de relatie tussen arbeid en cultuur vanuit historisch perspectief. We realiseerden dit door na elke buitenlandse keynotespreker met een internationale expertise twee academici als debaters aan het woord te laten.

Een concept dat kon bekoren, want het is niet vanzelfsprekend 127 mensen warm te maken voor dergelijke zware kost en in een andere taal. De grootste groep toehoorders waren studenten en academici van alle Vlaamse universiteiten en van de Université Libre de Bruxelles. Daarnaast waren er belangstellenden uit de erfgoed- en cultuursector en vertegenwoordigers van sociale bewegingen.

'A Cultural Approach to Social History'

De eerste keynote werd gebracht door de Franse cultuurhistoricus Christophe Charle, directeur van het Institut d'Histoire Moderne et Contemporaine en professor aan de Sorbonne. Zijn lezing was opgebouwd rond de vraag welk theoretisch model moet worden gehanteerd voor de cultuurgeschiedenis. Als gewezen medewerker van de Franse socioloog Pierre Bourdieu benadrukte hij diens sociologische benadering; een benadering die evenwel nationaal wordt bepaald. Charles leidmotief was de 'culturalisering' van de sociale geschiede-

Zanggroep van de Arbeidersjeugd, 1927 (foto Jack Klein)

nis': «*La culture est le fil directeur pour étudier le social.*» Er moet dan ook worden afgestapt van de traditionele en geïnstitutionaliseerde indeling van de geschiedenis in tijdvakken omdat deze te weinig rekening houdt met de culturele geschiedenis. Tot besluit reikte hij een reeks van nieuwe themata aan, aan de hand van voorbeelden.

Marc Jacobs van het Vlaams Centrum voor Volkscultuur, was de eerste die Charle het vuur aan de schenen legde. Jacobs haalde uit het discours voorbeelden van een 'identiteitspolitiek'. Een politiek die er volgens hem door de ontwikkeling van de etnologie als nieuwe vorm van onderzoek naar de cultuur van alledag niet meer toe doet. Daarnaast benadrukte hij het belang

van de materiële cultuur en de technologie. Bert De Munck van de Universiteit Antwerpen vond dat er ook grenzen zijn aan sociologische theorieën. Hij stelde voor om voor iedere 'cultuurperiode' een specifieke onderzoeksmethode te zoeken en waarschuwde Charle niet te vervallen in eurocentrisme. Charle bleef in zijn reactie vasthouden aan het belang van de mentaliteitsgeschiedenis van Bourdieu.

'The Impact of the German Labour Movement on Workers' Culture'

Klaus Tenfelde, directeur van het Institut für soziale Bewegungen van de Ruhr Universität in Bochum, koos voor een

empirisch overzicht van de geschiedenis van de Duitse arbeidersbeweging. Dit diende als fundament van zijn stelling dat de arbeidersbeweging in de 19e eeuw dankzij de politieke repressie zo sterk aanwezig was in Duitsland. Er groeide een culturele scheiding tussen het proletariaat en de bourgeoisie wat zich manifesteerde in een gescheiden netwerk van culturele en vrijetijdsverenigingen. De naoorlogse verzorgingsstaat loste geleidelijk de ideologische verschillen tussen deze organisaties op. Sommige cultuur- of sportverenigingen bestaan vandaag nog, enkel de naam ervan verwijst nog naar het verleden.

De debaters Hendrik Defoort van Gent Cultuurstad en Jean Puissant van de ULB, vergeleken, elk vanuit een andere benadering, Tenfeldes arbeidersgeschiedenis en stellingen met de geschiedenis van de Belgische socialistische arbeidersbeweging. Vanzelfsprekend waren er gelijkaardige ontwikkelingen en processen maar de Belgische arbeidersbeweging ontstond in een andere totaalcontext. Daarbij zorgde de dichotomie tussen een christelijke en een socialistische arbeidersbeweging voor een typisch Belgische casus met een sterkere verzuiling. Ten slotte ontspon er zich een scherpe discussie tussen Patricia Van den Eeckhout en Tenfelde over het belang van cultuur op de werkvloer.

‘Who Cares about the Intellectual Life of the British Working Classes?’

Jonathan Rose van de Drew University bracht een zeer onderhoudende paper over de geschiedenis van het lezen in de arbeidersklassen.

Aan de hand van verschillende bronnen onderzocht hij de geschiedenis van de autodidact en gaf een schets van de zelfbewuste arbeiders die zichzelf emancipeerden door het lezen van de klassieke literatuur.

Sven Steffens van het museum te Sint-Jans-Molenbeek bekritiseerde Roses definitie van de begrippen ‘arbeid’ en ‘cultuur’. Ook zag hij de middenklasse niet in de rol van intermediair van burgerlijke culturele waarden naar de arbeidersklassen. Daarnaast bracht Rose geen analyse van de cultuur op de werkvloer. Bart De Wilde van het Masereelfonds herkende de textielarbeiders uit zijn eigen onderzoek niet in het verhaal van Rose, bovendien waren autodidacten in het arbeidersmilieu zeer uitzonderlijk. Vanuit de zaal benadrukte Jean Puissant het belang van de materiële en culturele context in de culturele ontwikkeling van Britse en Belgische arbeiders. Rose gaf toe dat zijn onderzoek niet algemeen geldend is vermits er bijvoorbeeld door het protestantisme alleen al een groot verschil is in de leescultuur van beide landen.

‘Routines and Rituals on the Shop-Floor’

De Brit Paul Willis van Keele University, begon met zichzelf voor te stellen. Hij startte zijn academische loopbaan begin jaren 1970 als literatuurwetenschapper gespecialiseerd in ‘close reading’. Door de technieken van close reading toe te passen op bepaalde maatschappelijke subgroepen ontwikkelde hij zich tot etnograaf. Zijn lezing bestond hoofdzakelijk uit twee gevalstudies van ‘shop floor culture’, voor-

beelden van ‘taking the piss’ (iemand te zeiken zetten). Tussen beide voorbeelden lag zo’n twintig jaar, maar de culturele praktijk bleef onveranderd: sarcastische grappen en schunnig taalgebruik als middel tegen de verveling. Een andere verborgen verklaring voor dit gedrag is het veroveren van psychologische ruimte op de werkvloer; ruimte voor wie er aan het woord kan of mag komen en wie niet. Vooral vrouwen zijn zeer bedreven in schunnig taalgebruik. De boodschap van Willis aan historici was dat ze zich moesten trainen in de leefwereld van arbeiders.

De etnoloog Gerard Rooijackers van de Universiteit van Amsterdam focuste op de rituelen bij fenomenen zoals ‘piss taking’. In mijn eigen statement onderstreepte ik het belang van de etnologie en de maatschappelijke relevantie van de geschiedenis ‘van onderuit’.

Na het verleden de toekomst: onderzoeksperspectieven

Als kers op de taart lieten drie Vlaamse historici hun licht schijnen op de toekomst van het onderzoek naar de cultuur van de lagere strata. Gita Deneckere van de Universiteit Gent kwam tot de conclusie dat we terug moeten naar het vertellen van verhalen. Voor de mentaliteitsgeschiedenis blijven de bronnen immers zeer schaars. In plaats van voor alles verklaringen te zoeken zou de historicus terug het verleden ‘as such’ tot leven moeten brengen. Peter Scholliers, van de Vrije Universiteit Brussel, stelde vast dat het zwaartepunt in de sociale geschiedenis verschoven is naar de geschiedenis van het dagelijks leven

(bijvoorbeeld de geschiedenis van de eetcultuur). Een belangrijk element hierin is de studie van de materiële wereld, van architectuur tot gebruiksvoorwerpen. Patricia Van den Eeckhout van de Vrije Universiteit Brussel ging door op het elan van Scholliers en pleitte voor een ‘culturisatie’ van de economische geschiedenis. Belangrijk zijn de cultuur op de werkvloer en de materiële cultuur, al betwijfelde ze of historici in hun opleiding de tools meekrijgen om dergelijk onderzoek te voeren. Ze zouden zich dus moeten laten bijstaan door mensen die kennis hebben van de materiële cultuur (bijvoorbeeld van de functie en de evolutie van handwerktuigen).

Masereel in de kazerne. Impressies van een tentoonstelling

Lies van Gasse

De jonge dichteres Lies van Gasse, in 2005 afgestudeerd aan St-Lucas te Antwerpen, bezocht met Masereel-biograaf Joris van Parys de Masereel-expositie (21 oktober 2005 – 15 februari 2006) in het Museum-paviljoen van de Leopoldskazerne, de tijdelijke locatie van het Museum voor Schone Kunsten te Gent.

Terwijl ik door de gangen van het Museum-paviljoen wandel, met de houten plankenvloer klinkend onder mijn laarzen en de steile trappen donker in de toren, lijkt het of iets me verwacht. Is het de locatie? Wegens de verbouwing van het Museum voor Schone Kunsten is de tentoonstelling ondergebracht in het Museum-paviljoen in de Leopoldskazerne. Masereel zelf zou hebben geglimlacht om de ironie. Hij, als overtuigd pacifist. Een expositie van zijn werk in een instituut waartegen hij zich steeds heeft afgezet.

Misschien is het de cumulatieve van zwart en wit die me herinnert aan mijn eigen wedervaren als studente in het grafiekatelier. Hoe we daar verbeten stonden te snijden in

blokken hout en stukken linoleum. Het leek omslachtig. De uitleg duurde ontstellend lang en al wat we deden moest omgekeerd.

Misschien zijn het de uitgesproken standpunten die Masereel inneemt in zijn werk. We denken nog zelden in zwart en wit. Het is moeilijk wanneer de dingen duidelijk zijn, de lijnen sterk, de contouren stevig en afgelijnd. Het is vervelend wanneer een beeld snijdt, de toeschouwer niet onberoerd laat, zich vastzet onder zijn huid.

Wij hebben geleerd te denken in grijzen. We hebben de gewoonte aangenomen de dingen onverschillig te pareren, ze op ons af te laten komen als ongevaarlijk en nuanceerbaar. We zijn bang voor het pamflettaire. Alsof men ons geleerd heeft ons niet te snel bloot te geven, als willen we ons niet branden. Masereels kunst echter, is scherp en risicovol. Hij manifesteert zich in elke schets, in elk blok dat hij snijdt.

Toch is het dat niet wat mij verwacht. Ik kan me gedurende mijn wandeling niet van de indruk ontdoen dat ik door een levensgroot archief loop, waar ik her en der stukken van herken. Het is alsof ik door een leven wandel dat ik ooit al heb beleefd. Alsof ik naar het werk kijk van iemand die ik heel goed ken.

De tentoonstelling is het product van een verhaal dat ergens begint in 1996, wanneer de Masereelbiografie van Joris van Parys wordt bekroond met de Gouden Uil. Dat op zich was voor velen een verrassing. Van Parys heeft tot dan toe, naar eigen zeggen, niets geschreven dat hij gepubliceerd wilde zien. Het is door een toevallige samenloop van omstandigheden dat hij geboeid raakt door het leven van Frans Masereel. Misschien herkent hij zich in de zachte

rebellie van deze houtsnijder, misschien bewondert hij diens onconventionele levenswandel. In ieder geval vindt hij het een onrechtvaardigheid dat er over deze man nog geen degelijke biografie bestaat. Van Parys wil Masereel een verhaal geven, zijn persoonlijkheid tot leven doen komen op elke pagina. Wellicht is het die gevoeligheid die respect afdwingt bij de jury en hem de Gouden Uil voor non-fictie oplevert. Ook Van Parijs is een zachte rebel die de dingen slechts op zijn manier wil doen. Ook hij kan grenzeloze discipline aan de dag leggen, maar slechts wanneer hij zijn hart volgt, zijn interesse.

Het is waarschijnlijk ook die ingesteldheid die dingen in beweging brengt. Die het mogelijk maakte dat een verloren gewaande collectie van blokken van Masereel van Zürich naar Gent kwam en te zien was op de tentoonstelling van Amsab-ISG (waar de blokken bewaard worden) en het Museum voor Schone Kunsten.

Het is alsof in dit verhaal twee mensen met een gelijkaardige levenshouding elkaar vonden en bij elkaar ook een stuk van zichzelf. Het eindigt als een parabel met de moraal wees tegendraads.

De tentoonstelling was dan ook geen retrospectieve in de strikte zin van het woord, eerder een samenbrengen van een aantal blokken met Masereels beeldromans en boekillustraties, met zijn felle pacifistische grafiek uit de Eerste Wereldoorlog. Voorts werden video's getoond, Frans Buyens' portret van Masereel uit 1968 en het televisie-interview *Ten huize van*. Buiten de nooit eerder getoonde houtblokken, die een verrassend licht werpen op een Masereelklassieker als *25 Images de la passion*

d'un homme, was ook voor het eerst het prachtige *Nocturnes* te zien, een 7,5m lang rolboek uit 1933 met penseeltekeningen, en een projectie van *Idée*, de animatiefilm uit hetzelfde jaar die Masereel met de Tsjechische filmpionier Berthold Bartosch maakte en waarvoor Arthur Honegger de muziek schreef. Die film is een revelatie want, hoe primitief ook gemaakt, als beeldtaal én opzet nog steeds actueel. Het is bijna pijnlijk te zien hoe klein de stappen zijn die de laatste vijftig jaar op het gebied van illustratie zijn gezet. De film draait rond het thema *Die Gedanken sind frei*, maar in plaats van dit op een sloganske wijze te benaderen, heeft Masereel er een allegorie rond bedacht waardoor het bijna een visueel gedicht wordt. Het is de even pure als anarchistische muziek van Honegger die deze kortfilm nog meer bijzonder, nog poëtischer maakt.

Daarmee is in hoofdzaak gezegd wat de grote kracht van Masereel in zijn beste grafisch werk blijft. Dat hij de schepper is van tijdloze beeldpoëzie. Dat hij stelling neemt, maar zich niet laat inlijven.

Een nieuwe tak aan de 'mondelinge geschiedenisboom'. Dvd Van Horen Zeggen. Mondelinge geschiedenis in de praktijk

Bart De Nil, Amsab-ISG

Iedereen die te maken heeft met de 'vererfgoeding' van onze maatschappij kan wel raden dat de titel van dit artikelje zowel verwijst naar de verschillende golven van de mondelinge geschiedenis in Vlaanderen, sinds haar introductie als historische methode tijdens de jaren 1970, als naar het feit dat de mondelinge geschiedenis momenteel een 'boom' beleeft. Of deze hype in het wetenschappelijke wereldje een antwoord is op vragen uit het veld of wordt gecreëerd door het erfgoedbeleid is als de vraag over de kip of het ei. De waarheid zal wel ergens in het midden liggen.

Wat telt zijn goede resultaten in de praktijk en dat is het minste wat je kan zeggen van de dvd *Van Horen Zeggen* die recent werd voorgesteld. Hij is het resultaat van de jarenlange vruchtbare samenwerking tussen de Universiteit Gent en het Vlaams Centrum voor Volks-cultuur (VCV) rond mondelinge geschiedenis. In 2003 realiseerden ze al de gids *Gestemd Verleden* als eerste laagdrempelige introductie tot de mondelinge geschiedenis. Maar als je een breed en divers publiek wil bereiken dan is een dvd een veel toegankelijker medium dan een publicatie. De doelstelling van deze dvd is een antwoord geven op de vragen: Wat is mondelinge geschiedenis? Hoe begin ik aan een project mondelinge geschiedenis? Hoe interview ik een getuige en hoe ontsluit ik mijn interviews? Een handig en laagdrempelig werkinstrument voor lesgevers, onderzoekers en erfgoedwerkers.

Het concept is opgebouwd rond een project mondelinge geschiedenis over de congregatie van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria. Het project wordt van begin tot einde gefilmd. Het hoofdpersonage is de historica Annelies Beck; zij gaat op bezoek bij Kaat Leeman, archivaris bij de Zusters van Liefde. De kijker ziet hoe Beck volgens de regels van de mondelinge geschiedenis alle stappen onderneemt om tot een kwaliteitsvol project te komen. Het geheel wordt vlotjes gepresenteerd door Thomas Vanderveken, bekend van radio en tv.

In de vele extra's die de dvd bevat komen alle aspecten van de mondelinge geschiedenis aan bod. Hoewel deze zich ook richten tot wie reeds gepokt en gemazeld is op het terrein van de mondelinge geschiedenis zijn het vooral de beginners en lesgevers die aan hun trekken zullen komen. Een lesgever kan een interactieve les opbouwen met de 'powerpoint-presentatie' of met zijn klas aan een educatieve quiz deelnemen. De beginnende onderzoeker kan er voorbeelden in vinden van vragenlijsten, themalijsten, van een contract, een identificatiefiche en een transcriptie van een interview als randdocumenten in de documentenfolder van de dvd. Heemkundigen of coördinatoren van een erfgoedcel - erfgoedwerkers heet dat tegenwoordig - kunnen inspiratie halen uit de vele toepassingen van mondelinge bronnen die toegelicht worden. Er is een technische handleiding waarin Vanderveken uitlegt hoe je een solid state-recorder, minidisk, camcorder en externe microfoon moet gebruiken, en natuurlijk kan je met de afstandsbediening of de muis probleemloos doorheen alle items navigeren.

Het resultaat is zeker geslaagd, in het bijzonder de vormgeving en de montage van de film(pjes). Dvd's mogen dan wel een dankbaar audiovisueel instrument zijn, een gebrek aan structuur en vormgeving kan het beste concept de mist doen ingaan. Het resultaat zou misschien nóg beter zijn geweest indien men uit dramaturgisch oogpunt voor de getuigenissen van de experts had geopteerd voor stand-ins, bijvoorbeeld Wim Opbrouck in de rol van professor Bruno De Wever of Antje De Boeck als archivaris van de Zusters van Liefde.

De dvd wordt aangeboden in een box en met een projectengids die de mondelinge historicus vlot doorheen een project wil leiden. De gids is opgebouwd rond een reeks veelgestelde vragen en heldere, praktische antwoorden. Dvd en projectengids zijn, dankzij de steun van publieke fondsen, te verkrijgen voor 10 euro. Hopelijk wordt *Van Horen Zeggen* de basis voor een website rond mondelinge geschiedenis. Maar dat is weer stof voor een ander verhaal en een nieuwe projectaanvraag.

De dvd-box *Van Horen Zeggen. Mondelinge geschiedenis in de praktijk*, kan je bestellen tegen 10,00 euro (excl. verzendingskosten) via secretariaat@vcv.be, met vermelding van adres en of men een factuur wenst.

Cover van een nummer van *Van Nu en Straks*, mei 1896

RAF DE BONT, GERALDINE REYMANANTS, HANS VANDEVOORDE (red.),
Niet onder één vlag. 'Van Nu en Straks' en de paradoxen van
het fin de siècle

Hans Mortelmans, Amsab-ISG

*Op 30 en 31 oktober 2003 organiseerde de werkgroep Nederlandse literatuur (UGent) een tweedaags colloquium rond het art-nouveauperiodiek *Van Nu en Straks*. Het verslag kon u reeds lezen in *Brood & Rozen* 2004/1. De Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde heeft alle bijdragen gebundeld in de publicatie *Niet onder één Vlag. 'Van Nu en Straks' en de paradoxen van het fin de siècle*. De voorstelling van het boek op 14 december 2005 in het hoofdkwartier van de Academie (Koningstraat 8, Gent) trok zeer veel volk.*

Het Boekentoren-verbond

De boekvoorstelling werd voorafgegaan door twee korte lezingen over Henri van de Velde en het boek. Dit kan geen toeval zijn. Er bestaat een stilzwijgende overeenkomst onder academici om de figuur van Henri van de Velde herhaaldelijk onder de aandacht te brengen, tot er genoeg geld op tafel ligt voor de redding van de Gentse Boekentoren. *Brood & Rozen* laat zich in deze zaak niet onbetuigd.

De lezing van Hans Vandevoorde over de rol van Henri van de Velde in de tweede reeks van *Van nu en Straks* vormde een mooie entree tot de eigenlijke publicatie. De kaftontwerpen en vignetten die de architect-vormgever ontwierp voor het tijdschrift confronteerden Vlaanderen plotsklaps met de nieuwe esthetiek die zich overal in Europa begon te manifesteren. Tussen 1895 en 1905 groeide Brussel uit tot de hoofdstad van

de art nouveau. De signatuur van Henri van de Velde werd in heel Europa voelbaar. Dit belette de redactie van *Van Nu en Straks* niet om bij het verschijnen van de tweede reeks (1896-1901) zijn kwaliteiten sterk in twijfel te trekken. Vooral het boegbeeld August Vermeylen drong aan op het dumpen van de weerbarstige vormgever. In het februari-nummer van 1897 stelde de redactie onomwonden dat voortaan in de eerste plaats “aan zuiver letterkundige werken een ruime plaats gegund [zou] worden”. De onbehouwen vignetten van [waarschijnlijk] Victor Hageman markeerden het einde van de beeldende drive die het periodiek groot had gemaakt.

Het probleem van *Van Nu en Straks*, zo schrijft Vandevoorde in de inleiding, bestaat in de mythische proporties die het tijdschrift vanaf zijn ontstaan tot vandaag kreeg bij vriend én vijand. De appreciatie ervan bleef daardoor een eeuw lang schommelen tussen bewondering en afschuw. De echte betekenis van *Van Nu en Straks* komt pas naar boven als we niet alleen het tijdschrift zien maar ook de beweging kennen die de leden en medewerkers ver overstijgt. De ‘ruimte’ van een periodiek bestaat immers niet enkel uit de geleverde en gepubliceerde bijdragen maar ook uit de beloofde en geweigerde artikels, de onderlinge briefwisseling, de intenties, ... Bovendien ging in het verleden te veel aandacht naar geïsoleerde cenakels, alsof vrijzinnigheid en katholicisme, anarchisme en reformisme, Vlaams en Frans per definitie onoverbrugbare tegenstellingen vormden. Maar ook binnen één cenakel konden de opvattingen sterk uiteenlopen. In 1892 insisterde August Vermeylen in een brief aan Emmanuel De Bom dat het geplande tijdschrift zeker niet *Onder één Vlag* mocht heten. Deze zinsnede werd het motto van het hernieuwde onderzoek naar *Van Nu en Straks*.

“Enfin, ik ben weeral niet metaphysiek gestemd dezen morgen”

Voor de briefwisseling tussen de redacteurs van het periodiek vormde een belangrijke bron tot nuancering van de mythe. Die komt het sterkst tot uiting in het artikel van Henk de Smaele, die als een echte paparazzo door de intieme briefwisseling tussen Vermeylen en De Bom raast. “Het is mogelijk dat men mij beticht van kwaadwillige lezing, maar de briefcitaten werpen een nieuw licht op de wispelturige en destructieve aard van frontman August Vermeylen. Hij komt hier te voorschijn als de art-nouveau-figuur bij uitstek: razendsnel evoluerend, onstandvastig, labiel, radicaal vrijheidslievend en individualistisch. In de programmaverklaring van *Van Nu en Straks* herkennen we vooral zijn hand: geen leiding, geen eenheid van richting, ondogmatische openheid”. Met één prachtig citaat komt de ongrijpbare natuur van de jonge Vermeylen voor het voetlicht: “Enfin, ik ben weeral niet metaphysiek gestemd dezen morgen.”

Het is te begrijpen dat deze libertaire en narcistische houding brokken zou maken. Liselotte Vandenbussche ontleedt zo’n pijnlijke vertrouwensbreuk. Jacques Mesnil (pseudoniem van Jacques Dwelhouwers) liet zich als redactielid van *Van Nu en Straks* opmerken

door zijn consequent anarchistische visie op het huwelijk. Hij verzette zich krachtig tegen deze “gepatenteerde bijslaap” die werd voorafgegaan door scharrels, liefjes en prostituees allerhande. Vermeylen kon zich helemaal niet vinden in deze geëxalteerde visie op het samenleven van man en vrouw. In hetzelfde jaar dat Mesnil een vrije verbintenis aanging trouwde Vermeylen voor de wet en de katholieke kerk. De breuk tussen de twee schrijvers heelde nooit meer en leidde onrechtstreeks tot de ondergang van het periodiek.

Besluit

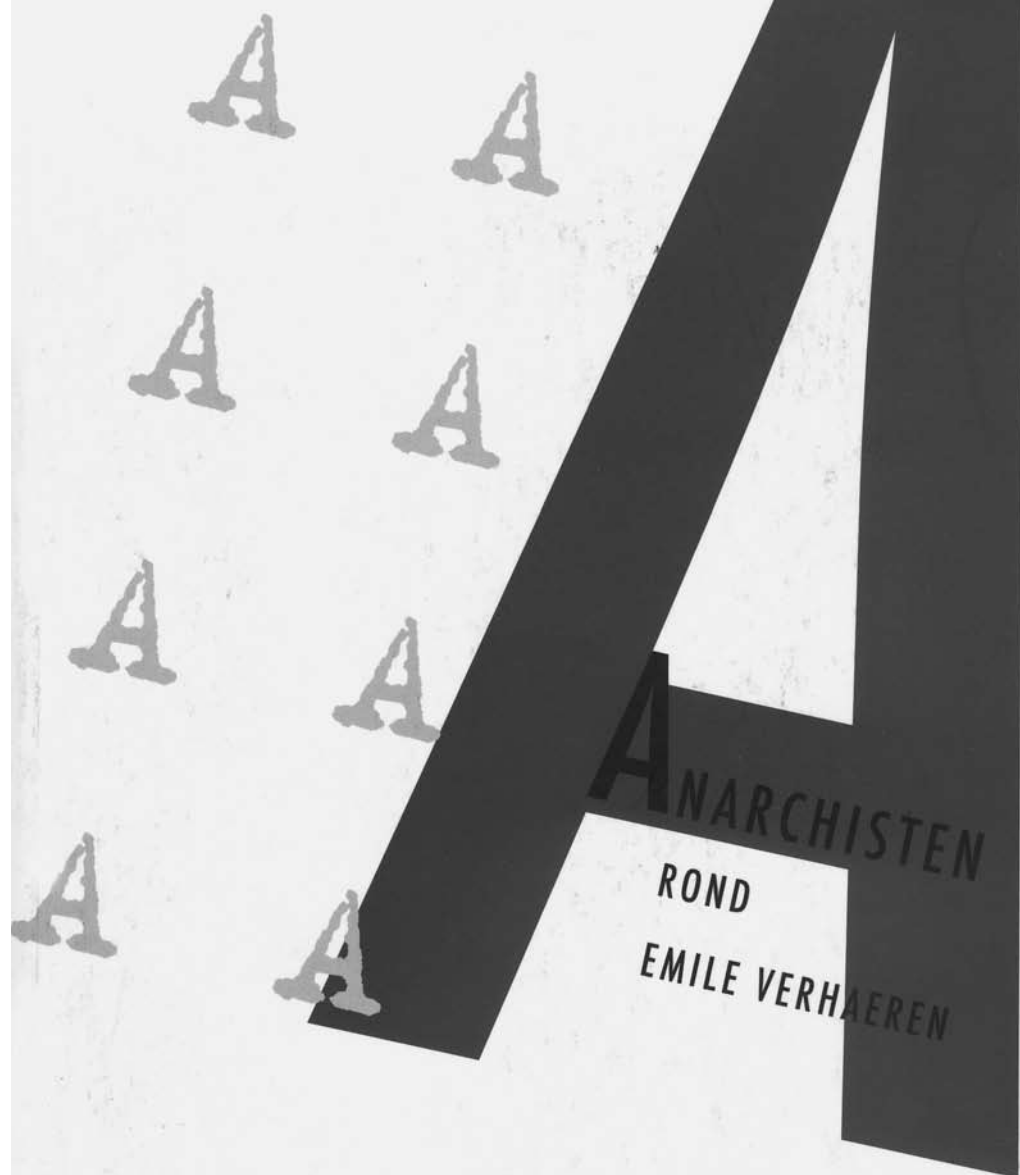
Het doel van het colloquium en de publicatie was het aanleveren van zo veel mogelijk context, waardoor we dit monstre sacré van de Vlaamse literatuur in een realistischer perspectief kunnen zien. De diversiteit van de gezichtspunten is inderdaad duizelingwekkend. De lezer wordt heen en weer gesleept tussen wetenschap en mystiek, kunst en leven, grote intenties en schamele realiteit. Het is echter jammer dat de publicatie niet méér is dan een getrouwe neerslag van de lezingen op het colloquium van december 2003. Op een colloquium verlaten de onderzoekers hun vertrouwde, veilige werkomgeving en treden zij voor het forum waar ook een ‘ruimte’ wordt geschapen die meer is dan de som van de individuele bijdragen. De academische routine maakt echter dat een colloquiumverslag opnieuw het relaas wordt van individuele onderzoeken. De lezer staat nu voor de onmogelijke taak om de samenspraak te reconstrueren.

De kracht van deze publicatie ligt zeker in het ontwarren van de netwerken en onderlinge relaties. De Van-Nu-en-Straksers verschijnen als mensen van vlees en bloed: jeugdig en idealistisch maar evenzeer pragmatisch en burgerlijk. Na het verdwijnen van het periodiek kozen de redactieleden voor een academische en politieke carrière (Vermeylen) een stereotype literaire loopbaan (De Bom) of ze verdwenen naar het buitenland (Mesnil, Van de Velde). In de achtergelaten leegte nestelden zich de jonge Vlaamse beeldenstormers van *De Boomgaard*, *Het Rode Zeil*, *Opstanding* of *Het Sienjaal*. De organische ‘rythmus’ van de art nouveau bleek slechts een kortstondig voorspel van een brede avant-gardebeweging. “Maar”, zo besluit Vandevoorde, “*Van Nu en Straks* was een fantoom dat nog lang door de geesten zou spoken.”

R. De Bont, G. Reymenants, H. Vandevoorde (red.), Niet onder één vlag. ‘Van Nu en Straks’ en de paradoxen van het fin de siècle, Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2005, 337 p.

DAVID GULLENTOPS

HANS VANDEVOORDE (RED.)

VUBPRESS

R E C E N S I E

**DAVID GULLENTOPS en HANS VANDEVOORDE (red.),
Anarchisten rond Emile Verhaeren**

Willie Verhoysen

Poëzie als ordeverstoring

De bloedige onderdrukking van de Parijse Commune in 1871 en de wrede taferelen van officiële moord op weerloze communards maakten een diepe indruk op grote delen van de bevolking. Het martelaarschap van de communards speelde in het collectieve geheugen van de progressieven dan ook lange tijd een rol van betekenis. Nimmer scheen tegengeweld zo geoorloofd.⁽¹⁾ Aan het einde van de 19e eeuw voegden verschillende individuen, niet zelden geïnspireerd door het anarchisme, de daad bij het woord en pleegden onder meer in Frankrijk enkele spraakmakende aanslagen. Daarbij denken we vooral aan deze van Ravachol, Vaillant en Henry, die daarmee het maatschappelijk onrecht in de kijker wilden plaatsen. Die sociale bewogenheid ontlokte aan verschillende Belgische intellectuelen en kunstenaars zoals de bekende dichter Emile Verhaeren en zijn entourage, sympathie voor het anarchisme.

Onder redactie van David Gullentops en Hans Vandevoorde wordt in *Anarchisten rond Emile Verhaeren* die fase in Verhaerens carrière tegen het licht gehouden, vooral met de bedoeling het zogenaamde intellectueel-artistische anarchisme van eind 19e, begin 20e eeuw een eigen plaats in de geschiedenis te geven.

In 1995 verscheen van Jan Moulaert een imposante studie over de geschiedenis van de anarchistische beweging in België, getiteld *Rood en Zwart*. Daarin stelt hij onder meer dat het anarchisme in België vooral geworteld is in de arbeidersbeweging. In die zin beschouwt hij het Belgische anarchisme eerder als antiburgerlijk en anti-intellectueel.

Het intellectuele en/of artistieke anarchisme krijgt dan ook geen speciale aandacht.⁽²⁾ Dat wil niet zeggen dat Moulaert geen aandacht heeft voor de invloed van het anarchisme op intellectuelen en kunstenaars, maar, zo stelt hij: “*De uitstraling van het anarchisme op de intellectuele en artistieke avant-garde was in België niet zo intens.*”⁽³⁾ Gullentops meent daarentegen dat we wel degelijk een onderscheid moeten maken tussen het intellectueel-artistieke deel van de anarchistische beweging en het arbeidersanarchisme. Daarvoor wijst hij naar Verhaeren en diens vriendenkring.

Emile Verhaeren werd op 21 mei 1855 te Sint-Amands-a/d-Schelde geboren. Als zoon van een welstellende familie behoorde hij tot de burgerij van het Schelgedorp. Hoewel de voertaal in het gezin Frans was, sprak hij het dorpsdialect met zijn klasgenoten van de dorpschool en de inwoners van Sint-Amands. Als dichter en criticus werkte Verhaeren mee aan verschillende Belgische en buitenlandse tijdschriften. Hij was onder meer kunst- en literatuurcriticus bij *L'Art Moderne* en redacteur van het vernieuwende tijdschrift *La Jeune Belgique*. Verhaeren werd dé internationale vertolker en verslaggever van de culturele openheid en vernieuwing in het Belgische artistieke gebeuren rond de eeuwwisseling. Met zijn kunstkritieken bracht hij jonge, veelbelovende kunstenaars, zoals James Ensor, onder de aandacht van het publiek.

Terwijl literaire en kunstkritische artikels in een snel tempo uit zijn pen vloeiden, verscheen in 1883 zijn eerste dichtbundel *Les Flamandes*. De vaak sensuele, realistische schetsen van zijn geboortestreek en de naturalistische inslag hadden een groot succes in toenmalige avant-gardekringen, maar verwekten heel wat ophef in het katholieke landelijke milieu. Zijn diepgelovige ouders trachtten, daarbij geholpen door de pastoor van Sint-Amands, de volledige oplage van de dichtbundel op te kopen en te vernietigen.

In die periode maakte een algemene sociale bewogenheid zich meester van intellectuelen, schrijvers en kunstenaars. Ook Verhaeren vond dichterlijke inspiratie in het conflict tussen stad en platteland, onderdrukkers en onderdrukten. Zijn sociale bekommernis, zijn aanklacht tegen de mensonterende wantoestanden en zijn utopische visie op de nieuwe tijden resulteerden onder meer in de dichtbundels *Les Campagnes hallucinées* (1893), *Les Villes tentaculaires* (1895) en *Les Villages illusoires* die samen een trilogie vormen (1895) en zijn eerste theaterstuk *Les Aubes* (1898).

In 1914 - op het toppunt van zijn roem in Duitsland - brak de Eerste Wereldoorlog uit. Als strijdbaar pacifist klaagde hij in de dichtbundels *La Belgique sanglante*, *Parmi les Cendres* en *Les Ailes rouges de la guerre*, de waanzin van de oorlog aan. Hij publiceerde gedichten in de talrijke anti-Duitse propagandabladen en gaf voordrachten om de Frans-Belgisch-Britse solidariteit te stimuleren. Zo ook op 26 november 1916 te Rouen. De volgende ochtend trachtte de onstuimige, 61-jarige dichter op de binnenrijdende trein naar Parijs te springen. Hij verloor het evenwicht en gleed onder de trein ... Zijn beide benen werden vermorzeld en hij overleed ter plaatse.

Revolterende kunst

Verhaeren koesterde enige tijd niet alleen belangstelling voor het anarchisme, hij bleek ook goed op de hoogte te zijn van de libertaire ideologie. In dat spoor ontwikkelde hij een eigen theorie waarvan elementen terug te vinden zijn in sommige van zijn dichtbundels. Hij meende dat de kunst wel degelijk kon bijdragen tot maatschappelijke veranderingen op voorwaarde dat ze op een niet-rechtstreekse wijze te werk ging. Door onder andere het ontwikkelen van nieuwe artistieke expressievormen die bij de lezer een andere perceptie van de realiteit kunnen teweeg brengen en zo alternatieve wereldbeelden doen ontstaan.

Zijn anarchiserende opvattingen in een aantal van zijn dichtbundels hadden een grote invloed op talrijke dichters, schrijvers en kunstenaars die in belangrijke mate hebben bijgedragen tot avant-gardebewegingen als het futurisme, het expressionisme en het dadaïsme. Dankzij Verhaeren werden aanhangers van deze stromingen zich bewust van de relatie tussen de artistieke en de politieke revolutie: ook vormelijke veranderingen waren in staat alternatieve wereldbeelden te scheppen. Verhaeren publiceerde niet alleen veelvuldig in anarchistische bladen, hij werd er ook veelvuldig in geciteerd of zijn teksten dienden duidelijk als inspiratiebron.

Hij was overtuigd van de rol van de dichter in de strijd tegen de sociale wantoestanden en de politieke systemen van uitbuiting. Hij meende zelf te kunnen bijdragen aan een nieuw bestaan voor de mens. Dat anarchistische kunstenaars zoals Signac zich zijn teksten eigen maakten was voor hem een bevestiging van het feit dat hij de komende ommekeer hielp inluiden. Cruciaal was zijn manier om de kunst op een autonome wijze aan deze veranderingen te laten deelnemen, namelijk door middel van de thematiek van de structuur en voornamelijk van de uitdrukkingsmodaliteiten zelf van zijn gedichten.

Ondanks zijn radicale overtuiging meed Verhaeren de maatschappelijke frontlinie en liet hij de barricades links liggen.⁽⁴⁾ Hij beperkte zich tot de poging om zijn persoonlijk talent tot het uiterste aan te wenden en zo te anticiperen op de volledige ontplooiing van het individu in de ideale toekomstige samenleving. Centraal in Verhaerens anarchisme staat de utopische gedachte waarin elk individu wordt aangespoord om zich met eigen middelen en volgens zijn eigen intensiteit voor te bereiden op de toekomstige harmonieuze samenleving. In wezen is de utopie voor Verhaeren niets anders dan de transpositie van een transcendent levensdoel in de reële existentie. Onontbeerlijk echter is het bewustzijn van de ellende en van het sociale onrecht, om dan, na grondige analyse en dissociatie van de bestanddelen, na eliminatie van vergissingen en gebreken, de maatschappij op een andere manier samen te stellen en te verbeteren.

Gullentops brengt het anarchisme van Verhaeren in verband met diens aandacht voor de klassieke tweedeling tussen stad en platteland. In dat verband stelt Gullentops dat anar-

chistische geschriften zich voornamelijk richtten tot de stedelijke bevolking. Daarmee geeft hij echter blijk van onvoldoende kennis van het anarchisme in Europa. Bijvoorbeeld in Nederland genoot de anarchistische voorman Ferdinand Domela Nieuwenhuis een grote aanhang onder de landarbeiders in het toenmalige agrarische Friesland. Dat gold evenzeer voor de anarchisten in het overwegend agrarische Andalusië (Spanje) waar ze een bijzonder groot aantal landarbeiders wisten te verenigen.

Van anarchist tot monarchist

De kunstenaars rond Verhaeren onder wie James Ensor, Frans Masereel en Henry van de Velde werden wegens hun individualisme nogal eens in de libertaire hoek geplaatst. Het waren vooral de individualistische en antipolitieke aanhangers van het anarchisme die een (tijdelijk) antwoord boden op de esthetische vragen van verschillende kunstenaars. Dat gold ook voor Georges Eekhoud ⁽⁵⁾, die anarchist bleef tot aan het eind van zijn leven, in tegenstelling tot de Franse symbolisten van de jaren negentig van de 19e eeuw, die slechts tijdelijk met de anarchistische mode dweepten. Ook bij Verhaeren vloeide de sympathie voor het anarchisme na 1900 weg. Eekhoud heeft die koerswijziging van Verhaeren op een subtiel manier onder woorden gebracht. In enkele artikelen beschrijft hij hoe hij door Verhaeren wordt meegenomen naar zijn vriend, de 'paus' van het Franse anarchisme, Jean Grave. In een ander artikel beschrijft Eekhoud hoe hij door Verhaeren in 1910 wordt voorgesteld aan een andere vriend: koning Albert I. De afstand die Verhaeren heeft afgelegd van Grave naar Albert, kan moeilijk groter zijn. Aan het einde van zijn leven onderhield Verhaeren niet alleen goede contacten met het Belgische vorstenhuis, hij maakte ook deel uit van het establishment.

Omdat rond 1900 de sympathie voor de gewelddaden wegebde, zoals bij het hoofdpersonage van dit boek het geval is, is men geneigd te denken dat het intellectueel-artistische anarchisme daarmee uitgestorven is. Maar volgens Gullentops dienen we dat zwart-wit-beeld bij te kleuren. Hij ziet tussen 1895 en 1905 een grote verspreiding van de intellectuele libertaire beweging, die hand in hand gaat met de internationale opgang van het syndicalistisch anarchisme. Vooral Brussel was de bakermat van de geschoolde anarchisten in het kielzog van de vermaarde anarchistische geograaf Elisée Reclus, die doceerde aan de Université Nouvelle. Niet alleen Eekhoud stond in contact met Reclus, ook de jonge August Vermeylen bezocht zijn lessen, ging met hem wandelen en naar het theater.⁽⁶⁾ Met name beeldende kunstenaars bleken ontvankelijk te zijn voor het anarchistische ideeën-goed. Ook in de kring van de Latemse school werd veel over anarchisme gesproken.

Een wat vreemde eend in het kader van dit boek is de bijdrage van Tyssens over de relatie tussen de vrijmetselarij en het anarchisme. De belangstelling die in sommige loges van vrijmetselaars bestond voor het anarchisme richtte zich vooral op enkele ideeën van Proudhon ⁽⁷⁾ die vervolgens werden gebruikt om een eigen utopie op kapitalistische leest

te schoeien. Geen kapitalisme volgens het model van de grootindustrie, maar een zuivere markteconomie met kleinschalige bedrijven; het ging dus vooral om de kleine burgerij. De invloed van het anarchisme op de vrijmetselarij was echter bijzonder klein en wordt naar mijn mening overschat door Tyssens. Het ging veeleer om een enkele vrijmetselaar die even ging shoppen bij het anarchisme en er hier en daar een in zijn eigen kraam passend idee uitpikte zonder oog te hebben voor het brede kader. Het is maar zeer de vraag of men op deze wijze van een anarchistische invloed kan spreken.

Tyssens stelt overigens zelf dat indertijd de overgrote meerderheid van de vrijmetselaars tot de liberale partij behoorde en dat het groepje sociaaldemocraten al bij al niet zo talrijk was. De auteur draagt dan ook weinig bij tot de stelling van Gullentops en Vandevoorde dat eind 19e-begin 20e eeuw gesproken kan worden van een aparte intellectueel-artistische stroming binnen de anarchistische beweging.

Gullentops en Vandevoorde vestigen met hun boek de aandacht op een onrustig tijdvak in de geschiedenis. Ze hebben een interessant terrein aangeboord en brengen enkele aspecten aan het licht die in de algemene geschiedenis van de socialistische beweging tot nu toe weinig aan bod zijn gekomen.⁽⁸⁾ Als we spreken over een intellectuele en artistieke onderstroom in de anarchistische beweging, dan beperkte die zich vooral tot Vlaanderen met de bladen *Van Nu en Straks* en *Ontwaking*. Beide waren geen eendags-vliegen, maar stonden wel grotendeels los van de 'proletarische' beweging. Hoewel de Antwerpse anarchistische groep De Kapel/Ontwaking aanvankelijk wel enkele arbeiders telde. Toch slagen Gullentops en Vandevoorde er niet overtuigend in om de stelling van Jan Moulart - dat het Belgische anarchisme eind 19e en begin 20e eeuw overwegend een arbeidersanarchisme is - op de helling te plaatsen.

De houding van Verhaeren is daarvoor illustratief. Hij koketteerde slechts een beperkte tijd met het anarchisme en hield zich bovendien ver van het maatschappelijke veld. Het ging bij hem vooral om de maximale ontplooiing van het individu en daarmee oefende hij ontegensprekelijk invloed uit op andere kunstenaars. Toch heeft het anarchisme van Verhaeren, noch dat van zijn vrienden, een wezenlijke of duurzame invloed uitgeoefend op de Belgische anarchistische beweging. Er is dan ook beslist geen sprake van een aparte intellectuele artistieke anarchistische beweging, wel van een kortstondige onderstroom. Het belang van het boek is dat het die onderstroom voor het voetlicht haalt.

David Gullentops en Hans Vandevoorde (red.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren*, Brussel: VUBPRESS, 2005.

- (1) We mogen niet vergeten dat tirannenmoord op velerlei gronden door uiteenlopende politieke richtingen was goedgekeurd. Zelfs het christendom onderscheidde zich daarbij niet van de politieke stromingen.
- (2) “*De Belgische anarchistische beweging [...] was een uitgesproken proletarische beweging van arbeiders uit ambachtelijke en industriële sectoren*”, [...] met een “*antiburgerlijke houding*”, J. MOULAERT, *Rood en Zwart: de anarchistische beweging in België 1880-1914*, Leuven: Davidsfonds, 1995, 462 p.
- (3) J. MOULAERT, *Rood en Zwart [...]*, p. 150. Dat de invloed van het anarchisme op de intellectuelen en kunstenaars in België minder intens was, kwam onder meer door het ontbreken van echte boegbeelden én door de sterke concurrentie van de socialistische partij.
- (4) Overigens koketteerden Verhaeren en Eekhoud vooral in het buitenland (Frankrijk) met het anarchisme en bezochten ze in Brussel het (socialistische) volkshuis. Zie J. MOULAERT, *Rood en Zwart [...]*, p. 424.
- (5) Vandevoorde vraagt zich eerst af of Eekhoud wel als een anarchist betiteld kan worden, want dat kan pas wanneer blijkt dat zijn werk van anarchisme getuigt, ofwel door er inspiratie uit te putten, ofwel door een anarchistische levenshouding uit te dragen of tot in de vorm de afwijking van de norm te cultiveren. Maar Vandevoorde laat wel na om te beschrijven wanneer volgens hem een werk of een levenshouding van anarchisme getuigt.
- (6) De invloed van Reclus bleef evenwel beperkt tot enkele intellectuelen en kunstenaars. Zie J. MOULAERT, *Rood en Zwart [...]*, p. 424-425.
- (7) Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) wordt wel de vader van het anarchisme genoemd en is bekend om zijn prikkelende uitspraken als ‘Eigendom is diefstal’ en ‘God is het kwaad’. Proudhon was evenwel meer dan filosoof en iconoclast. Zijn invloed in Frankrijk was groot ten tijde van de Eerste Internationale en de Parijse Commune. Hij was een van de grondleggers van het mutualisme en oefende daarmee ook internationaal een grote aantrekkingskracht uit. Onder meer César De Paepe was aanvankelijk zeer gecharmeerd van de opvattingen van Proudhon.
- (8) Ontsierend zijn de inleidende pagina’s van Gullentops en Vandevoorde (p. 7) waar ze inzoomen op een affiche die een stereotiep beeld schetst van het anarchisme: anarchisten zijn bommengooiers die onschuldige burgers in koelen bloede doden. Problematisch wordt het wanneer ze de anarchistische filosofen Kropotkin en Reclus moreel hiervoor verantwoordelijk stellen wegens hun

pleidooi voor de ‘propaganda van de daad’ als een revolutionaire tactiek: “*Desnoods door onwettelijke acties moesten de bestaande instellingen worden vernietigd*.” Daarbij vergeten beide auteurs twee zaken: stakingen en betogingen waren in die tijd onwettige acties, alhoewel veelal het enige middel van de ontluikende arbeidersbeweging om hervormingen af te dwingen. In de tweede plaats gaan ze voorbij aan het feit dat Kropotkin en Reclus zich nooit vereenzelvigd hebben met de ‘blinde’ aanslagen van Ravachol, Vaillant en Henry.

A U T E U R S

Jacques Marx (°1943), professeur ordinaire à l'ULB, où il enseigne la littérature générale et comparée. Vice-président émérite de l'Institut d'Étude des Religions et de la Laïcité. Dix-huitiémiste de formation, il s'est principalement consacré à l'étude de l'histoire des idées, des idéologies, et des systèmes de représentations. Outre de très nombreux articles dans des revues scientifiques belges et étrangères, il a publié récemment: *Verhaeren, Biographie d'une œuvre*, Bruxelles: Académie royale de langue et de littérature françaises, 1996; et *Le péché de la France. Surnaturel et politique au XIXe siècle*, Bruxelles: Espace de libertés, 2005. Il prépare actuellement une édition critique des *Lettres chinoises* (1740) du Marquis d'Argens.
jmarx@ulb.ac.be

Madelief Van Den Steen (°1980) is licentiate geschiedenis (UGent) en gediplomeerd in de aanvullende studie documentatie- en bibliotheekwetenschappen (UA). Ze is momenteel als bibliothecaris verbonden aan de Hogeschool West-Vlaanderen, departement Lerarenopleidingen in Brugge. Haar voornaamste interessevelden zijn genderstudies en vrouwengeschiedenis.
madeliefVDS@hotmail.com

Marijke Van Hemeldonck studeerde aan de ULB/VUB, daarna aan de Columbia University te New York en de universiteit van Montpellier. Ze was medeoprichter van en/of medewerker aan de tijdschriften *LINKS*, *De Nieuwe Maand*, *het Vlaams Marxistisch Tijdschrift*. Ze was medewerker aan de tv-uitzendingen van *Het Vrije Woord*. Met Frans Buyens maakte ze drie tv-films over vrouwenlevens. Ze was lid van het bureau van de Vrouwencommissie van het ABVV, voorzitter van de Vrouwencommissie van de ACOD en kabinetsmedewerker van de socialistische ministers Vermeulen, Calewaert (beiden Onderwijs), Simonet (Buitenland) en Glinne (Arbeid en Tewerkstelling). Ze vertegenwoordigde België op de UNO-commissie voor de Status van de Vrouw. Ze was lid van de socialistische fractie van het Europees Parlement ((1979)-1981-1994) waar ze coördinator was in respectievelijk de economische commissie, de vrouwenrechtencommissie en de ontwikkelingscommissie. Ze schreef een politieke autobiografie: *Een schip met acht zeilen*.
mvanheme@club-internet.fr

Seminaries SOMA**Woensdag 19 april, 14. 30 u.: Herman Van Goethem (UA)***Het Verdrag van Den Haag en de bestuurlijke collaboratie in België, 1940-1944.*

Op 19 april behandelt Herman Van Goethem, hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen, de band tussen de Conventie van Den Haag en de bestuurlijke collaboratie in België. De administratieve en gerechtelijke collaboratie in België tijdens de Tweede Wereldoorlog is nog maar fragmentarisch bestudeerd. Het ontbreekt daarbij aan een overkoepelend juridisch kader, dat verbonden wordt met de Eerste Wereldoorlog en met het internationaal recht. Niet enkel de vraagstelling kan worden verdiept, ook moeten voor zulk onderzoek 'nieuwe' bronnen worden aangeboord: de parketarchieven. Ze zijn een ware goudmijn.

In deze lezing wordt eerst een kader voorgesteld dat bruikbaar zou kunnen zijn. Het wordt ook toegepast op het arrondissement Antwerpen.

Woensdag 17 mei, 14. 30 u. : Jean-Noël Lefevre (ULB)*L'armée belge et le maintien de l'ordre au Rwanda (1959-1964).*

Op 17 mei belichten we nog een stukje koloniale geschiedenis. Jean-Noël Lefevre, licentiaat geschiedenis aan de ULB, zal het hebben over de rol van het Belgisch leger en de kwestie van de ordehandhaving in Rwanda tussen 1959 en 1964.

In november 1959 vinden de eerste troebelen tussen Hutu en Tutsi plaats. De Belgische regering beslist op dat ogenblik om het Belgisch leger volmacht te geven om de dekolonisatie van Rwanda in goede banen te leiden, in tegenstelling tot deze in Kongo die zich rampzalig aankondigt. Het is van groot belang een sterk gezag naar voor te schuiven met het oog op de loyaliteit van het land t.o.v. België na de onafhankelijkheid (1962). Bij pro-Belgische en katholieke Hutu, en bij geseculariseerde Tutsi met antikoloniale- en Lumumba-sympathiën is de keuze voor België vlug gemaakt.

Vanaf dan is er een samenwerking - met het oog op een gemeenschappelijke propaganda-actie - tussen het Belgisch leger en de Hutu-partijen, terwijl de Tutsi-partijen gemuilkorfd zijn. De verschillende verkiezingen bezorgen de Hutu een verpletterende overwinning. Heel wat Tutsi kiezen voor ballingschap en velen zullen vanuit de omliggende landen guerrilla-activiteiten lanceren. Het Belgisch leger, dat wordt uitgestuurd om de orde te herstellen, bemerkt dat de slachtingen toenemen naarmate het ogenblik van de onafhankelijkheid nadert. Volgens een zorgvuldig uitgewerkt plan voor afrikanisering (om het Kongolese scenario te vermijden) wordt het bevel over het leger eind 1963 aan Juvénal Habyarimana toevertrouwd. Dit leger, opgericht in 1960, zal een weerspiegeling zijn van de regering die door België geïnstalleerd is, namelijk 100 % Hutu.

Zoals gewoonlijk vinden de seminars plaats in de conferentiezaal van het SOMA,

Luchtvaartsquare 29, 1070 Brussel

Aanvangsuur: 14.30 u

Toegang gratis

Inlichtingen: 02/556.92.11 cegesoma@cegesoma.be

p&v

delta

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

is tevens te verkrijgen bij:

DE GROENE WATERMAN, Wolstraat 7, 2000 Antwerpen

Boekhandel FORUM, D. Boucherystraat 10, 2800 Mechelen

Boekhandel MARNIX, Nederkouter 209, 9000 Gent

Nieuwscentrum WALRY, Zwijnaardsesteenweg 6, 9000 Gent

Marxistisch Antiquariaat AURORA, Jean Volderslaan 34, 1060 Brussel